

God als veilige haven voor kinderen met hechtingsproblematiek?

Een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van de getekende godsrepresentatie voor het meten van correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God.

Sanne van Neijenhof

*Onder begeleiding van dr. J.K. Muthert
& dr. H. Schaap-Jonker*

God als veilige haven voor kinderen met hechtingsproblematiek?

Een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van de getekende godsrepresentatie voor het meten van correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God.

Auteur:	Sanne van Neijenhof
Datum:	17 augustus 2016
Opleiding:	Master Geestelijke Verzorging
Instelling:	Rijksuniversiteit Groningen
Studentnummer:	1884336
Eerste begeleider:	dr. J.K. Muthert
Tweede begeleider:	dr. H. Schaap-Jonker
Aantal woorden:	28162

Voorwoord

De scriptie die voor u ligt, is geschreven ter afronding van de master Geestelijke Verzorging. Het betreft een deelonderzoek binnen het internationale onderzoeksproject 'Kinderen tekenen God', waaraan de sectie Godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap (Rijksuniversiteit Groningen) een bijdrage levert.

Graag wil ik via deze weg mijn scriptiebegeleiders dr. J.K. Muthert en dr. H. Schaap-Jonker hartelijk bedanken voor hun betrokkenheid, enthousiasme, geduld, en grondige feedback tijdens het schrijfproces. Mijn dank gaat daarnaast uit naar familie en vrienden, die mij in het afgelopen jaar gesteund hebben en zo nu en dan aandrongen op een avondje ontspanning, waarna ik met frisse moed weer aan de slag kon. Dank jullie wel!

Veel leesplezier gewenst.

Sanne van Neijenhof

Groningen, 17 augustus 2016

Samenvatting

In de scriptie *God als veilige haven voor kinderen met hechtingsproblematiek?* wordt de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief bestudeerd, waarbij de correspondentie- en compensatiehypothese van P. Granqvist en L.A. Kirkpatrick centraal staat.¹ Hoewel de hypothese veelvuldig getoetst is, zijn de resultaten niet eenduidig. Gesuggereerd wordt dat dit voortkomt uit de keuze voor onderzoek onder volwassenen in plaats van kinderen. Daarnaast vermoeden sommige wetenschappers dat de gekozen onderzoeksmethode de betrouwbaarheid van de resultaten beïnvloedt, doordat niet de (deels onbewuste) relationele ervaringen- maar de cognitieve kennis over God gemeten wordt.

Deze scriptie wil een bijdrage leveren aan dit wetenschappelijke debat door de getekende godsrepresentatie van onveilig gehechte kinderen te analyseren. Via tekeningen kunnen ook deze relationele ervaringen gecommuniceerd worden, zo blijkt uit de literatuur. Onderzocht wordt in hoeverre de getekende godsrepresentaties van onveilig gehechte kinderen de correspondentie- en compensatiehypothese ondersteunen. Daartoe zijn twaalf tekeningen, gemaakt door kinderen met een hoge ECR-RC score op angst en/of vermijding, getoetst op aanwezigheid van aspecten die mogelijk op gehechtheidsproblematiek wijzen.

Gebleken is dat de gehechtheid aan de ouders bij pubers niet zichtbaar wordt middels de in deze scriptie gehanteerde tekeninganalyse. De tekeningen van basisschoolkinderen bevatten daarentegen wel diverse signalen van onveiligheid. Met betrekking tot de correspondentie- en compensatiehypothese wordt geconcludeerd dat – met uitzondering van het jongste kind – sprake is van correspondentie op basis van religieuze socialisatie, waaruit voortkomt dat enkel kinderen uit religieuze gezinnen zich tot God als compenserend surrogaat-gehechtheidsfiguur kunnen wenden. Sociale correspondentie lijkt dus niet exclusief aan een veilige gehechtheid verbonden te zijn. De belangrijkste aanbeveling betreft dan ook het opzetten en uitvoeren van een groter onderzoek naar gehechtheid, religieuze socialisatie, en de beleving van de Godsrelatie om de uitkomsten van deze verkenning te valideren. Om de betrouwbaarheid van de analyse te vergroten, wordt daarnaast aanbevolen altijd een tekenprocesbeschrijving aan te leveren.

¹ De hypothese maakt inzichtelijk hoe de gehechtheidstijl – zoals deze in relatie tot de primaire verzorger(s) ontwikkeld is – doorwerkt in iemands relatie met God. Bij een veilige hechting zou de religieuze beleving (gedeeltelijk) moeten corresponderen met de geloofsopvoeding (sociale correspondentie). De mogelijkheid van een corresponderende veilige gehechtheid aan God dient hierbij als secundair beschouwd te worden. Bij een onveilige gehechtheidstijl hecht het kind zich op corresponderende wijze aan God *of* fungeert God als substituut-gehechtheidsfiguur ten tijde van stress (compensatie).

Inhoudsopgave

Inleiding	6
------------------	----------

DEEL I THEORETISCH KADER

1. Met vertrouwen in de wereld staan	8
<i>De ontwikkeling van sociaal-emotionele gehechtheid bij jonge kinderen</i>	
1.1 Inleiding	8
1.2 De psychoanalytische ontwikkelingspsychologie: een korte historische schets	9
1.3 Gehechtheidstheorie	13
1.3.1 De ontwikkeling van gehechtheid	13
1.3.2 Gehechtheidsstijlen	14
1.3.3 Factoren die de primaire gehechtheidsstijl beïnvloeden	17
1.4 Gehechtheid en sociaal-emotionele ontwikkeling	18
1.5 Ten slotte	21
2. Van veilige haven tot grote boeman...	22
<i>De ontwikkeling van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief</i>	
2.1 Inleiding	22
2.2 Theorievorming rondom de godsrepresentatie: een korte historische schets	23
2.3 Ontwikkeling en functioneren van de godsrepresentatie	26
2.4 God als gehechtheidsfiguur: de correspondentiehypothese	30
2.4.1 Gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God	31
2.4.2 De correspondentiehypothese wordt aangepast	32
2.4.3 Enkele kritische kanttekeningen bij de aangepaste hypothese	34
2.4.4 Onderzoek naar correspondentie dan wel compensatie onder kinderen	35
2.5 Ten slotte	36
3. Verborgene verhalen in tekeningen	38
<i>Het analyseren van kindertekeningen in gehechtheidsonderzoek</i>	
3.1 Inleiding	38

3.2	Het analyseren van kindertekeningen: een korte historische schets	39
3.3	De tekenontwikkeling psychodynamisch bekeken	40
3.3.1	Het krabbelstadium – 6 maanden tot 3 jaar	41
3.3.2	Het figuratieve stadium – 3 tot 5 jaar	42
3.3.3	Het schematische stadium – 5 tot 7 jaar	45
3.3.3	Het naturalistische stadium – 7 tot 12 jaar	46
3.4	Het analyseren van kindertekeningen	48
3.4.1	Elementen en symbolen	49
3.4.2	Kleurgebruik	49
3.4.3	Vlakverdeling	50
3.4.4	Grafische aspecten	51
3.4.5	Tekenproces	51
3.4.6	Narratief	52
3.5	Ten slotte	52

DEEL II ONDERZOEK

4.	Heb je ooit van het woord ‘God’ gehoord?	56
	<i>Beschrijving praktijkonderzoek: materiaal, instrumenten, verwachte resultaten</i>	
4.1	Inleiding	56
4.2	Onderzoeksmateriaal en selectiecriteria	57
4.3	Onderzoeksinstrumenten	58
4.3.1	Kindertekening	58
4.3.2	ECR-RC verkorte vragenlijst	59
4.3.3	Aanvullende vragenlijst	60
4.4	Verwachte resultaten	61
5.	Twaalf kinderen tekenen God	64
	<i>Analyse van de kindertekeningen en aanvullend onderzoeksmateriaal</i>	
5.1	Inleiding	64
5.2	Analyse van het onderzoeksmateriaal per kind	64
5.2.1	Kind 1	65
5.2.2	Kind 2	67

5.2.3	Kind 3	70
5.2.4	Kind 4	72
5.2.5	Kind 5	78
5.2.6	Kind 6	80
5.2.7	Kind 7	82
5.2.8	Kind 8	84
5.2.9	Kind 9	89
5.2.10	Kind 10	91
5.2.11	Kind 11	93
5.2.12	Kind 12	95
5.3	Overkoepelende analyse en eerste conclusies	101
5.3.1	Signalen van onveiligheid in relatie tot de ouders	101
5.3.2	Correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid	102
5.3.3	Beknopte reflectie op het onderzoeksproces	103
Conclusies en aanbevelingen		105
Literatuurlijst		109
Bijlagen		117
1	Theoretische achtergronden bij hoofdstuk 1	117
2	Onderzoeksprocedure	123
3	ECR-RC verkorte vragenlijst	124
4	A Scoretabel ECR-RC verkorte vragenlijst	125
	B Omreken tabel ECR-RC naar assenstelsel	125
5	Aanvullende vragenlijst	126
6	A ECR-RC scores per kind	128
	B ECR-RC totaalscores per kind	128
7	Aangeleverde beschrijvingen tekenproces	129
8	A Resultaten signalen onveiligheid	130
	B Resultaten kenmerken godsrepresentatie	131
9	Tekeninganalyse veilige hechting	132

Inleiding

De sectie godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen heeft zich aangesloten bij het internationale onderzoeksproject ‘Kinderen tekenen God’. De bij het onderzoek horende database bevat inmiddels 2000 tekeningen van kinderen uit Japan, Rusland, Zwitserland, Roemenië en Amerika. Het Nederlandse deelproject wil hieraan een bijdrage leveren door tekeningen van Nederlandse kinderen te verzamelen, waarbij de invloed van de religieuze cultuur en de psychologische ontwikkeling onderzocht wordt. Aan Masterstudenten Geestelijke Verzorging wordt de mogelijkheid geboden om daarbinnen een deelonderzoek uit te voeren naar de godsrepresentatie van bijvoorbeeld kinderen uit een orthodox-protestantse omgeving, een non-god talk omgeving, of uit een context waarin onveilige hechting een rol speelt. Binnen deze scriptie is voor dit laatste gekozen; de getekende godsrepresentatie van onveilig gehechte kinderen staat centraal.

Wanneer de ontwikkeling van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief bestudeerd wordt, ligt de nadruk op de wijze waarop de vroegkinderlijke relatie met de primaire verzorgers gestalte krijgt. Gesteld wordt dat deze eerste sociaal-emotionele ervaringen mede bepalend zijn voor de manier waarop het kind zich in latere relaties op zal stellen. Een kind dat opgroeit in een veilige omgeving ontwikkelt een basisgevoel van vertrouwen en gaat van daaruit een verbinding met anderen aan. Groeit een kind daarentegen op in een situatie van angst en onveiligheid, dan ontstaat een basaal wantrouwen dat het aangaan van relaties bemoeilijkt. In het verlengde daarvan wordt gesteld dat dit eveneens geldt voor de relatie met God als symbolische Ander. Waar mensen met een basisgevoel van vertrouwen God als liefhebbend, zorgzaam, en beschermend ervaren, wordt Hij door mensen met een onveilige gehechtheid vaker als afstandelijk, controlerend, of straffend gezien. Dit wordt ook wel de correspondentiehypothese genoemd.² Enkele jaren later werd hieraan de mogelijkheid van compensatie bij een onveilige basisgehechtheid toegevoegd, waarbij God – met name gedurende stressvolle periodes – als (tijdelijk) toevluchtsoord dient.³

² P. Granqvist & L.A. Kirkpatrick, ‘Religion, spirituality, and attachment’, in: K.I. Pargament (ed.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality. Volume 1: Context, theory, and research* (Washington 2013) 139-155.

³ P. Granqvist en L.A. Kirkpatrick, ‘Attachment and religious representations and behavior’, in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory research and clinical applications* (2e druk; New York 2008) 906-933, aldaar 916.

Inmiddels is de hypothese onder volwassenen veelvuldig getoetst, maar de resultaten zijn niet eenduidig. Het belang van onderzoek onder kinderen wordt onderkend, al hebben slechts enkele wetenschappers dit ook daadwerkelijk gedaan. Voor zover bekend werd hierbij niet eerder gebruikgemaakt van tekeningen. Middels een verkenning van de bruikbaarheid van de door onveilig gehechte kinderen getekende godsrepresentatie wordt in deze scriptie gepoogd een bijdrage te leveren aan dit wetenschappelijke debat. Daartoe is de volgende vraagstelling geformuleerd:

In hoeverre ondersteunen de getekende godsrepresentaties van onveilig gehechte kinderen de correspondentie- en compensatiehypothese?

In de eerste drie hoofdstukken wordt het theoretisch kader uitgewerkt op basis waarvan de getekende godsrepresentaties geanalyseerd zullen worden. Hoofdstuk een behandelt de gehechtheidstheorie volgens Bowlby en Ainsworth. Wat houdt de gehechtheidstheorie in en welke basisconcepten zijn voor een goed begrip van deze theorie van belang? In het tweede hoofdstuk wordt de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief bestudeerd. Wat is er vanuit een gehechtheidsperspectief bekend over de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie? Aan de hand van de deelvraag ‘Wat houdt de correspondentie- en compensatiehypothese in en wat is de huidige stand van onderzoek omtrent deze hypothese?’ wordt tevens ingegaan op de veronderstelde invloed van de gehechtheid aan de ouders op de beleving van de Godsrelatie. Het laatste theoretische hoofdstuk verkent de tekeninganalyse. Uit welke elementen dient een adequate tekeninganalyse binnen gehechtheidsonderzoek te bestaan? En in het verlengde daarvan: Welke tekeningaspecten wijzen mogelijk op gehechtheidsproblematiek? Om afwijkingen van de normale tekenontwikkeling te kunnen signaleren dient overigens eerst antwoord te worden gegeven op de vraag ‘Hoe verloopt de normale tekenontwikkeling bij kinderen?’ In hoofdstuk vier wordt de onderzoeksmethode toegelicht, waarbij ook de selectie van het onderzoeksmateriaal en de analyse ervan verantwoord wordt. In het vijfde hoofdstuk staat de analyse van de getekende godsrepresentaties centraal. Hoe wordt de gehechtheid aan de ouders en aan God zichtbaar in de tekeningen? Tevens zullen in dit hoofdstuk een aantal voorlopige conclusies worden geformuleerd. Het onderzoekdeel wordt afgesloten met een synthese van de besproken theorie en de resultaten uit hoofdstuk vijf. Daarbij wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag en zullen een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek worden gedaan.

Hoofdstuk 1 – Met vertrouwen in de wereld staan

De ontwikkeling van sociaal-emotionele gehechtheid bij jonge kinderen

1.1 Inleiding

Met de geboorte van een kind gaat voor veel ouders een grote wens in vervulling. Toch roept het vaak ook de nodige twijfel op: Kan ik de verantwoordelijkheid van het opvoeden van een kind wel aan? Doe ik het als ouder eigenlijk wel goed genoeg? Geen wonder dus dat het boek *The Common Sense Book of Baby and Child Care* van dr. Benjamin Spock dat in 1946 uitkwam, tot de meest verkochte boeken allertijden behoort.⁴ Ook bij veel Nederlandse gezinnen was een vertaling ervan generaties lang in de boekenkast te vinden. Baanbrekend was destijds dat hij het jonge kind als individu beschouwde en ouders het advies gaf om altijd op hun huilende kind te reageren. Inmiddels wordt hier wat genuanceerder over gedacht, omdat het voor het kind juist ook belangrijk is om in een veilige omgeving met frustratie om te leren gaan.⁵ De vraag naar opvoedadviezen is echter van alle tijden, waar tegenwoordig ook tijdschriften als *WIJ Jonge Ouders* en *Ouders van Nu* op inspelen. Steeds vaker zijn hierin artikelen te lezen over het belang van goede zorg in de eerste jaren en het ontwikkelen van een gehechtheidsrelatie met je kind. Het thema gehechtheid is dus doorgedrongen tot het populairwetenschappelijke domein, waardoor een aantal basisideeën bij veel jonge ouders bekend zijn. De onderstaande introductietekst is daar een goed voorbeeld van:

Opeens ga je met een gek, hoog stemmetje praten. Tegelijkertijd wil je hem continu knuffelen, aaien en zoenen. Wat is dat toch? Het is de manier waarop Moeder Natuur volwassenen en baby's op elkaar afstemt, zodat ze zich aan elkaar gaan hechten. En daar heeft hij zijn leven lang plezier van!⁶

In dit hoofdstuk staat de wetenschappelijke bestudering van de gehechtheidsrelatie centraal, waarbij antwoord wordt gegeven op de vraag 'Wat houdt de gehechtheidstheorie in en welke basisconcepten zijn voor een goed begrip van deze theorie van belang?' Voor de beantwoording van de hoofdvraag dient immers in de eerste plaats inzichtelijk gemaakt te worden hoe de gehechtheid van het kind aan de ouders tot stand komt en welke vormen deze gehechtheid kan aannemen wanneer sprake is van onveiligheid. Aangezien de gehechtheids-

⁴ B. Spock, *The common sense book of baby and child care* (New York 1946).

⁵ M.F. Delfos, *Ik ben aan ze gehecht. Over gehechtheid als een boei in nood* (Amsterdam 2013) 30.

⁶ <http://wij.nl/baby-info-groei-ontwikkeling/artikel/nu-veilig-hechten-een-leven-lang-plezier>, Wij jonge ouders, 'Nu veilig hechten... Een leven lang plezier', 16 mei 2015.

theorie deels uit de psychoanalytische ontwikkelingspsychologie voortgekomen is, wordt daarvan in de volgende paragraaf een korte historische schets gegeven. In paragraaf drie wordt de gehechtheidstheorie beschreven, waarbij tevens aandacht besteed wordt aan de verschillende ontwikkelingsfasen, gehechtheidsstijlen, en factoren die de primaire gehechtheidsstijl kunnen beïnvloeden. In de vierde paragraaf wordt vervolgens dieper ingegaan op het verband tussen de ontwikkelde gehechtheidsstijl en de verdere sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind. Het hoofdstuk wordt afgerond met een samenvattende slotparagraaf, waarin een beknopt overzicht wordt gegeven van de belangrijkste besproken theorie in relatie tot het onderzoeksgedeelte en de uiteindelijke beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie.

1.2 De psychoanalytische ontwikkelingspsychologie: een korte historische schets

De term psychoanalyse verwijst zowel naar een methode van onderzoeken (theorie), als naar een manier van behandelen (therapie).⁷ Het is een wetenschappelijke stroming binnen de psychologie, die zich richt op het dynamische samenspel tussen het cognitieve, het emotionele, en het relationele, zoals dat plaatsvindt in de interne belevingswereld van een individu. Psychoanalytici houden zich daarbij in het bijzonder bezig met die mentale processen, waarvan het individu zich zelf niet bewust is. Zij besteden daarbij niet alleen aandacht aan het normale psychisch functioneren, maar ook aan het pathologische.⁸

Sigmund Freud (1856-1939) wordt als de grondlegger van de psychoanalyse beschouwd. Hij bestudeerde de psychoseksuele driftontwikkeling van het kind, waarbij hij verschillende fasen onderscheidde met het Oedipuscomplex als grote breuklijn. Begin jaren twintig verschoof Freuds centrale aandacht van de driftenleer naar de ik-psychologie. Hij introduceerde zijn theorie over de psyche van de mens, welke hij opdeelde in drie structuren; het Ego, het Es, en het Superego.⁹ Overigens betoogt Freud later dat deze onderwerpen nauw met elkaar samenhangen en hij komt dan ook met een integrale theorie.¹⁰ In de jaren vijftig

⁷ In verband met de theoretische inbedding van deze scriptie is hier gekozen voor een focus op de historische ontwikkeling van de psychoanalytische theorievorming.

⁸ J.M. Nelson, *Psychology, religion, and spirituality* (New York 2009) 143; P.G. Zimbardo, R.L. Johnson en V. McCann, *Psychologie. Een inleiding* (6^e druk; Amsterdam 2009) 479.

⁹ Het Es omvat de biologisch bepaalde driften en is gericht op onmiddellijke bevrediging (lustprincipe). Het Superego voegt het Es naar de normen die het individu gedurende zijn leven ontwikkelt en heeft twee deelfuncties: 1. Geweten als straffende instantie bij overschrijding van de normen; 2. Ik-ideaal dat het individu van zichzelf heeft en waar het naar streeft. Het Ego coördineert de persoonlijkheid en bemiddelt tussen het Es, het Superego, en de eisen van de omgeving (realiteitsprincipe). Het Ego beschermt het individu daarnaast tegen angst met behulp van verschillende afweermechanismen.

¹⁰ J. Cullberg, *Moderne psychiatrie. Een psychodynamische benadering* (13^e druk; Amsterdam 2009) 88-89; Nelson, *Psychology*, 144-145; Zimbardo, *Psychologie*, 480-481.

valde ontwikkelingspsycholoog en psychoanalyticus Erik H. Erikson (1902-1994) Freuds ontwikkelingstheorie aan met zijn schema voor de psychosociale ontwikkeling. In zijn model beschreef hij acht levensfasen, waarbij elke fase een spanningsveld tussen twee polen kent. De daaruit voortkomende psychosociale crisis moet worden opgelost om een bepaalde deugd te verwerven, waarvan *basic trust* de bekendste is.¹¹ Freuds dochter Anna (1895-1982) trad in de voetsporen van haar vader en verdiepte zich eveneens in de ik-psychologie. Vanaf de Tweede Wereldoorlog werd dit de dominante stroming binnen de psychoanalyse, waarvan Anna jarenlang de leidende figuur was. Sinds haar generatie psychoanalytici werd het steeds gebruikelijker om kinderen te observeren, in plaats van theorieën te baseren op psychoanalytische reconstructies van volwassenen over hun kindertijd.¹²

Na de dood van Freud in 1939 kwam de objectrelatietheorie op als nieuwe stroming binnen de psychoanalyse, welke in de laatste decennia steeds prominenter is geworden.¹³ In tegenstelling tot Freud – die de driften als primair, en de relatie waarin deze al dan niet bevredigd worden als secundair beschouwde – kiest de objectrelatietheorie juist het relationele als uitgangspunt, waarbij de driften een meer functionele betekenis krijgen. De nadruk wordt daarbij niet alleen gelegd op de manier waarop de relatie tussen het subject en de objecten in de omgeving zich ontwikkelt, maar ook op de betekenis die deze vroege relaties krijgen in de ontwikkeling van het zelfbeeld van het kind en de houding die het aanneemt ten opzichte van zijn omgeving.¹⁴ Daarnaast verschuift de centraalstelling van de Oedipale fase en de rol van de vader bij Freud, naar de pre-Oedipale fase en de moeder-kindrelatie.¹⁵

Grote Europese namen op dit gebied zijn Melanie Klein (1882-1960) en Donald W. Winnicott (1896-1971).¹⁶ Klein zette zich af tegen een aantal Freudiaanse opvattingen en verving in haar theorie de schematische weergave van Freuds ontwikkelingsstadia door beschrijvingen van de zogenaamde paranoïde-schizoïde en de depressieve positie. Bij beide posities horen specifieke angsten en afweermechanismen, die verband houden met de wijze waarop iemand een objectrelatie beleeft. Deze posities zullen – in tegenstelling tot de

¹¹ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 89; F.J. Monks en A.M.P. Knoers, *Ontwikkelingspsychologie. Inleiding tot de verschillende deelgebieden* (12^e druk; Assen 2004) 11-12; Nelson, *Psychology*, 159-161.

¹² Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 15-16; F. Verheij, *Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie* (3^e druk; Assen 2011) 31.

¹³ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 89.

¹⁴ Binnen de object-relatietheorie wordt het kind ook wel het subject genoemd. Met de term object(en) wordt in de eerste plaats naar de verzorger(s) verwezen, maar deze wordt ook gebruikt om anderen in de omgeving van het kind aan te duiden.

¹⁵ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 89-90; Nelson, *Psychology*, 165-166.

¹⁶ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 90.

voorbijgaande fasen – gedurende het hele leven blijven bestaan, al is hierin wel sprake van een bepaalde ontwikkeling.¹⁷ Hoewel Winnicott in zijn denken sterk beïnvloed is door Klein, richtte hij zich niet alleen op de ontwikkeling van de interne en externe belevingswereld van het kind in relatie tot de moeder, maar wees juist ook op het belang van omgevingsfactoren. Hij werkte daarbij verschillende basisconcepten uit, die ook in latere wetenschappelijke theorieën gehanteerd worden; onder andere *good enough mothering*, transitionele sfeer, en transitioneel object.¹⁸

De geschiedenis van de psychoanalytische ontwikkelingspsychologie is hierboven in vogelvlucht beschreven, waarbij grote namen en belangrijke begrippen enkel kort genoemd konden worden. Een aantal daarvan zijn voor het vervolg van dit hoofdstuk, en voor een beter begrip van de volgende hoofdstukken, in het bijzonder van belang. Voordat het centrale thema van dit hoofdstuk – de gehechtheidstheorie – in de derde paragraaf aan bod komt, worden deze theoretische basisconcepten in de onderstaande begrippenlijst beknopt toegelicht.¹⁹

Oedipuscomplex | Het belangrijkste fenomeen in de psychoseksuele ontwikkeling van het kind volgens Freud, waarbij hij uitgaat van de vader-zoonrelatie. Wanneer de zoon zich in toenemende mate met zijn vader identificeert en hij tot mannelijk ideaalbeeld wordt, ontwikkelt zich ten opzichte van moeder – in de woorden van Freud – ‘een puur seksuele objectbezetting.’ De relatie met vader krijgt nu een vijandige kleur, omdat deze hem bij moeder in de weg staat en wordt identiek aan de wens ook bij moeder de plaats van vader in te nemen.²⁰ Als de ouders geen gehoor geven aan deze wens, komt het kind tot het besef dat zij een relatie met elkaar hebben waarvan het zelf geen deel uitmaakt en waarover het geen controle heeft. Uiteindelijk ziet het kind af van zijn Oedipale verlangens, waarbij het beeld van vader wordt omgevormd tot ego-ideaal en het vaderlijke gezag een drift-regulerende functie krijgt. Dit zorgt ervoor dat de seksuele gevoelens worden gedeseksualiseerd en

¹⁷ M. Klein, ‘Notes on some schizoid mechanisms’, *Journal of psychotherapy, practice and research* 5.2 (1996) 164-179, aldaar 165, 172-173; T.H. Ogden, *The matrix of the mind. Object relations and the psychoanalytic dialogue* (Londen 1986) 41-52, 67-79; H. Segal, *Introduction to the work of Melanie Klein* (Londen 2012) 24-37, 67-80.

¹⁸ Nelson, *Psychology*, 169-170.

¹⁹ Zie bijlage 1 voor een uitgebreidere theoretische inbedding: Theoretische achtergronden bij hoofdstuk 1, 117.

²⁰ Naast deze wens werkt Freud in latere essays ook nog een tweede optie uit. In plaats van het innemen van de plaats van vader bij moeder, kan de jongen er namelijk ook voor kiezen zijn moeder bij vader te vervangen en zich door hem te laten liefhebben.

omgevormd, waardoor de seksuele ontwikkeling tijdelijk onderbroken wordt en de latentietijd begint.²¹

Basic trust | Basisvertrouwen in anderen en de omgeving dat het kind in de eerste levensfase (0-2 jaar) dient te verwerven om de latere levensfasen goed te kunnen doorlopen en gedurende de rest van zijn leven met vertrouwen in de wereld te kunnen staan.²²

Good enough mothering | Belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van het kind, waarvoor de moeder sensitief op de behoeftes van haar kind dient te reageren.²³

Transitionele sfeer | Het scheidingsgebied tussen de binnenwereld van het kind en de omgeving, waarop beide van invloed zijn. Dit grensgebied is niet alleen behulpzaam bij het gescheiden houden van de twee werelden, maar zorgt er ook voor dat deze door wederzijdse uitwisseling met elkaar in contact blijven. Gedurende de kindertijd vervult de transitionele sfeer een belangrijke functie met betrekking tot de totstandkoming van een zinvolle relatie tussen het kind en de objectwereld. Het dient daarvoor op te groeien in een omgeving die aan drie voorwaarden voldoet: *good enough mothering* in de vroegste jeugd; een zekere mate van continuïteit aangaande de sociaal-emotionele omgeving; en de aanwezigheid van fysieke elementen, in het bijzonder een transitioneel object.²⁴

Transitioneel object | Een object met een aantal speciale eigenschappen, waaraan het kind bijzonder gehecht is; een teddybeer, knuffeldoekje, of pop bijvoorbeeld.²⁵ Het object is behulpzaam als symbool voor de veiligheid die de verzorgers bieden, indien zij zelf niet aanwezig zijn. Naast deze ondersteunende functie, speelt het ook een grote rol in het leren omgaan met de buitenwereld. Het kind gebruikt het object om situaties na te spelen en deze te

²¹ S. Freud, *Massapsychologie en Ik-analyse (1921)*, in: Werken, deel 8 (Amsterdam 2006) 227-292, aldaar 257; S. Freud, *De ondergang van het Oedipuscomplex (1924)*, in: Werken, deel 9 (Amsterdam 2006) 34-40, aldaar 37; M. Jacobs, *Sigmund Freud. Key figures in counseling and psychotherapy* (2^e druk; Londen 2003) 55-57; P. Vandermeersch en H. Westerink, *Godsdienstpsychologie in cultuur-historisch perspectief* (Amsterdam 2007) 163-164.

²² E.H. Erikson, *Identity and the life cycle* (Londen 1959) 57-67.

²³ Nelson, *Psychology*, 169; D.W. Winnicott, *Playing and reality* (Londen 1971) 13-17.

²⁴ Winnicott, *Playing and reality*, 3, 18.

²⁵ Speciale eigenschappen transitioneel object: 1. Het object heeft een fijne, zachte structuur die herinnert aan de warmte van de verzorgende omgeving; 2. Het object is eigendom van het kind en wordt ook door de ouders als zodanig beschouwd; 3. Het object mag niet veranderd worden, behalve door het kind zelf (wassen is uit den boze); 4. Het object wordt zowel geliefd en geknuffeld, als gehaat en agressief behandeld; 5. Voor het kind heeft het object vitaliteit en realiteit.

verwerken. Winnicott ziet dit gedrag, dat plaatsvindt in de transitionele sfeer, als de eerste vorm van creatief spel.²⁶

1.3 Gehechtheidstheorie

Gehechtheid kan gezien worden als het ervaren van nabijheid in relatie tot de primaire verzorger(s), waarbij duurzaamheid, verbondenheid en beschikbaarheid belangrijke factoren zijn. De meest centrale gedachte binnen de gehechtheidstheorie is dat dergelijk sociaal contact noodzakelijk is voor een gezonde ontwikkeling. Als het kind opgroeit binnen een veilige gehechtheidsrelatie leert het zo wat vertrouwen is en durft het zichzelf aan anderen toe te vertrouwen.²⁷

In de sub-paragraaf hieronder wordt de belangrijkste grondlegger van de gehechtheidstheorie, John Bowlby, geïntroduceerd. Waar hij zich in de eerste plaats bezighield met de normale ontwikkeling van gehechtheid, is er ook veelvuldig onderzoek gedaan onder kinderen die opgroeien in een onveilige thuissituatie en bijvoorbeeld te maken hebben met verwaarlozing of mishandeling. In de sub-paragrafen twee en drie verschuift de focus van de veilige- naar de onveilige hechting, die in deze masterscriptie centraal staat. Daarbij worden respectievelijk de verschillende vormen van gehechtheid – oftewel gehechtheidsstijlen – uitgewerkt en de factoren die de primaire gehechtheidsstijl mogelijk kunnen beïnvloeden.

1.3.1 De ontwikkeling van gehechtheid

De grondlegger van de gehechtheidstheorie is John Bowlby (1907-1990). Hij ontwikkelde zijn theorie op basis van inzichten van Freud, de objectrelatietheorie, en Darwin. Bowlby maakte dus niet alleen gebruik van een psychoanalytische benadering, maar vulde deze aan met kennis uit de biologie. Het grootste verschilpunt met publicaties van objectrelatietheoretici betreft de centraalstelling van de ouder-kindrelatie. Bowlby liet deze aanname los en stelde daarentegen dat de belangrijkste gehechtheidsfiguur de primaire verzorger van het kind is, degene die het meest beschikbaar is in geval van nood.²⁸ Daarnaast sprak hij over de totstandkoming van een gehechtheidsnetwerk. Naast de primaire verzorger(s) biedt dit netwerk ook ruimte voor een aantal substituut-gehechtheidsfiguren, die in geval van

²⁶ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 100-101; Winnicott, *Playing and reality*, 5, 18.

²⁷ A. Thoomes-Vreugdenhil, *Hechtingsproblemen bij kinderen. Kinderpsychologie in praktijk* (Tielt 2012) 19.

²⁸ J. Bowlby, *Attachment. Attachment and loss: Volume 1* (2^e druk; New York 1969) 312-314; I. Bretherton, 'The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth', *Developmental psychology* 28.5 (1992) 759-775, aldaar 759; Monks, *Ontwikkelingspsychologie*, 77.

afwezigheid van de primaire verzorger(s) als plaatsvervangend verzorger fungeren.²⁹ In zijn bekendste werk *Attachment and Loss* zegt hij daarover het volgende:

It is evident that whom a child selects as his principal attachment-figure, and to how many other figures he becomes attached, turns in large part on who cares for him and on the composition of the household in which he is living. As a matter of empirical fact there can be no doubt that in virtually every culture the people in question are most likely to be his natural mother, father, older siblings, and perhaps grandparents, and that it is from amongst these figures that a child is most likely to select both his principal attachment-figure and his subsidiary figures.³⁰

Op basis van deze vroege relatie met de primaire verzorger – en eventuele substituutgehechtheidsfiguren – ontwikkelt het kind innerlijke werkmodellen, ook wel (mentale) gehechtheidsrepresentaties genoemd. Volgens Bowlby en andere gehechtheidstheoretici bepalen deze werkmodellen het zelfbeeld, het beeld van anderen, het gehechtheidsgedrag dat in relaties tot uiting komt, en de affectregulatie.³¹ Voor de totstandkoming van een veilige gehechtheid is het noodzakelijk dat er sensitief op de behoeftes van het kind wordt gereageerd. Vanuit deze vroege ervaringen – met name met betrekking tot voeding, verzorging, warmte, contact, en veiligheid – ontwikkelt het kind een gehechtheidssysteem, waarbij het registreert hoe het zich moet gedragen om de gewenste reactie van zijn primaire verzorger(s) op te roepen.³²

1.3.2 Gehechtheidsstijlen

In samenwerking met Bowlby voerde Mary D. Ainsworth (1913-1999) in 1978 haar bekendste onderzoek uit, dat ook wel *The Strange Situation* genoemd wordt. Het betreft een testsituatie waarin wordt vastgesteld hoe kinderen reageren op hereniging met hun moeder na alleen te zijn gelaten met een vreemde.³³ De afbeelding op de volgende pagina geeft de acht

²⁹ Bowlby, *Attachment*, 302-303; Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 17.

³⁰ Bowlby, *Attachment*, 304.

³¹ K. Bartholomew en L.M. Horowitz, 'Attachment styles among young adults: A test of a four-category model', *Journal of personality and social psychology* 61.2 (1991) 226-244, aldaar 226; H. Stulp, 'Hoofddlijnen van de gehechtheidstheorie', *Niet gepubliceerd* (2011) 1-10, aldaar 1; Nelson, *Psychology*, 249.

³² Bartholomew, *Attachment styles*, 226; Bowlby, *Attachment*, 262-264, 270-295; Bretherton, *The origins of attachment theory*, 761-762.

³³ M.D. Ainsworth, *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation* (New Jersey 1978) 36-40; Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 25-26; C.G. Mooney, *Theories of attachment. An introduction to Bowlby, Ainsworth, Gerber, Brazelton, Kennel, and Klaus* (St. Paul 2010) 26, 30, 31.

stappen van het onderzoeksproces weer. Op basis van de uitkomsten concludeerde Ainsworth dat er drie verschillende vormen van gehechtheid onderscheiden kunnen worden. Een veilige gehechtheidsstijl – waarbij de opgeroepen angst bij hereniging snel verdwijnt – en twee onveilige stijlen, te weten vermijdend en angstig/ambivalent. In het geval van een vermijdende gehechtheidsstijl is het kind angstig, maar maakt geen contact met de moeder en kan zich niet ontspannen. Bij een angstige/ambivalente stijl zoekt het kind daarentegen wel toenadering, maar lijkt enerzijds niet gerust te stellen en reageert anderzijds afwerend op pogingen daartoe.³⁴ Main en Solomon herhaalden het onderzoek van Ainsworth in 1986 en ontdekten daarbij een derde onveilige gehechtheidsstijl, die zij gedesorganiseerd noemden. Wanneer een kind deze vorm van gehechtheid ontwikkelt, heeft het geen strategie tot zijn beschikking om te kunnen omgaan met onveilige situaties. Kenmerkend is dan ook dat het kind in dergelijke situaties tegenstrijdig en chaotisch gedrag laat zien.³⁵

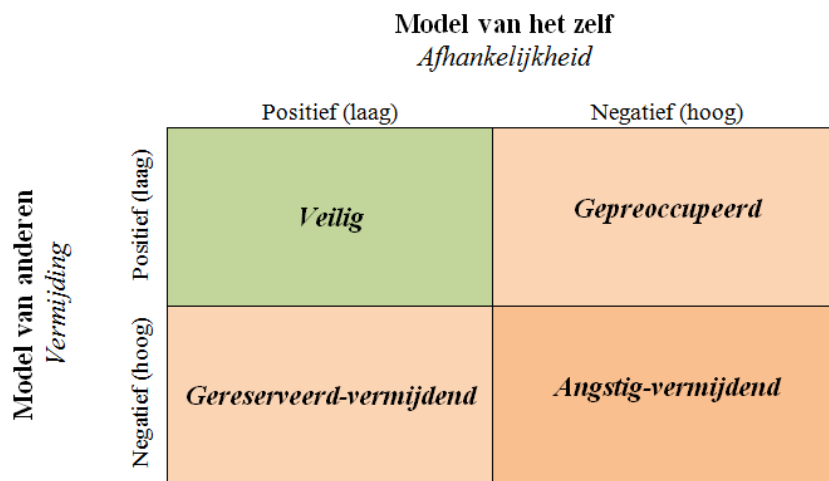
Stap	Aanwezig?	Duur	Beschrijving van handelingen
1	Moeder, kind, observator	30 sec.	Observator introduceert moeder en kind in de onderzoeksruimte en vertrekt.
2	Moeder, kind	3 min.	Moeder participeert niet terwijl het kind de ruimte verkent, na twee minuten wordt het spelen gestimuleerd door de moeder.
3	Vreemde, moeder, kind	3 min.	Vreemde komt binnen. De eerste minuut is de vreemde stil, de tweede minuut praat hij met moeder, de derde minuut benadert hij het kind. Na drie minuten verlaat de moeder onopvallend de onderzoeksruimte.
4	Vreemde, kind	3 min.	Eerste fase van separatie, waarbij de vreemde zijn gedrag afstemt op het kind.
5	Moeder, kind	3 min.	Eerste fase van hereniging, waarbij moeder het kind begroet en geruststelt. Moeder probeert het kind opnieuw tot spelen te bewegen en vertrekt opnieuw, waarbij ze het kind gedag zegt.
6	Kind	3 min.	Tweede fase van separatie.
7	Vreemde, kind	3 min.	Vervolg tweede fase van separatie, waarbij de vreemde opnieuw binnenkomt en zijn gedrag afstemt op het kind.
8	Moeder, kind	3 min.	Tweede fase van hereniging, waarbij de moeder het kind begroet en het optilt. Ondertussen vertrekt de vreemde onopvallend.

Afbeelding 1 | Onderzoeksproces *The Strange Situation* (Ainsworth 1978)

³⁴ Ainsworth, *Patterns of attachment*, 55-64; Stulp, *Hoofddlijnen*, 1-2.

³⁵ Zie hiervoor ook: M. Main en J. Solomon, 'Discovery of a new, insecure-disorganized/disoriented attachment pattern' in: T. B. Brazelton en M.W. Yogman eds., *Affective development in infancy* (Norwood 1986) 95-124; M. Main en J. Solomon, 'Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation', in: M.T. Greenberg, D. Cicchetti en E.M. Cummings eds., *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (Chicago 1990) 121-160.

Bartholomew en Horowitz ontwierpen in 1991 een gehechtheidsstijlenmodel in de vorm van een kwadrant, waarbij zij inzichten van zowel Bowlby en Ainsworth, als Main en Solomon combineerden. In navolging van Bowlby beschouwden ook zij de interne modellen van het zelf en anderen als de kern van het gehechtheidssysteem. Echter, in tegenstelling tot Ainsworth definieerden Bartholomew en Horowitz de verschillende stijlen in termen van vermijding (model van anderen) en afhankelijkheid (model van het zelf).³⁶ De afbeelding hieronder geeft het zo ontstane gehechtheidsstijlenmodel weer.³⁷

Afbeelding 2 | Gehechtheidsstijlenmodel in een kwadrant (Bartholomew en Horowitz 1991)

Een veilige gehechtheidsstijl wordt gekenmerkt door zowel een positief model van anderen (lage vermijding) als een positief model van het zelf (lage afhankelijkheid).³⁸ Gesteld kan worden dat de beide modellen wederzijds op elkaar betrokken zijn. Immers, wanneer het kind weet dat anderen indien nodig behulpzaam zullen zijn, kan het de buitenwereld gaan ontdekken en de eigen capaciteiten vergroten om zo steeds zelfstandiger te worden. Het omgekeerde is eveneens het geval; kinderen met een onveilige gehechtheidsstijl hebben een lagere – of zelfs geen – verwachting van hulp, waardoor de eigen zelfstandigheid minder tot ontwikkeling kan komen en het model van het zelf over het algemeen negatiever is.³⁹ Bij een angstig-vermijdende gehechtheid zijn beide modellen negatief, met een hoge score op zowel vermijding als afhankelijkheid. Wanneer een kind deze stijl ontwikkeld heeft, gaat het intiem

³⁶ Bartholomew, *Attachment styles*, 227.

³⁷ Verband tussen de onveilige gehechtheidsstijlen in het kwadrant en de eerdere stijlen van Ainsworth, Main, en Solomon: 1. De gepreoccupeerde stijl komt overeen met de angstig/ambivalente stijl van Ainsworth; 2. De vermijdende stijl van Ainsworth is in het kwadrant opgedeeld in twee stijlen, waarbij de gereserveerd-vermijdende stijl het meest op zijn voorganger lijkt; 3. De angstig-vermijdende stijl is door Bartholomew en Horowitz toegevoegd, maar komt conceptueel overeen met de gedesorganiseerde stijl van Main en Solomon.

³⁸ Bartholomew, *Attachment styles*, 227.

³⁹ Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 30-31.

contact uit de weg. Het zelfbeeld van zo'n kind is echter wel afhankelijk van de waardering van anderen. Ook bij een gepreoccupeerde gehechtheidsstijl probeert een kind tot zelfacceptatie te komen door de acceptatie van anderen te verwerven. Aangezien het model van het zelf negatief is en dat van anderen positief, gaan deze kinderen intiem contact niet uit de weg. Een gereserveerd-vermijdende gehechtheid ten slotte, wordt gekenmerkt door een positief model van het zelf en een negatief model van anderen. Een kind met deze gehechtheid beschermt zichzelf tegen afwijzing door intiem contact uit de weg te gaan en handhaaft een positief zelfbeeld door middel van een gevoel van onafhankelijkheid en onkwetsbaarheid.⁴⁰ Overigens dient opgemerkt te worden dat het een schijnzelfstandigheid betreft; om daadwerkelijk zelfstandig te kunnen worden, heeft het kind – zoals eerder gezegd – een veilige basis nodig.⁴¹

1.3.3 Factoren die de primaire gehechtheidsstijl beïnvloeden

Gedurende de kindertijd kunnen zich moeilijke omstandigheden voordoen, die de primaire gehechtheidsstijl beïnvloeden. Daarbij gaat het niet alleen om de eerder genoemde verwaarlozing of mishandeling, maar ook over adoptie, de plaatsing in een pleeggezin, een scheiding, of het overlijden van een van de primaire gehechtheidsfiguren.⁴² Dat dergelijke veranderingen in de leefsituatie voor gevoelens van onveiligheid kunnen zorgen, doordat de primaire verzorger(s) niet of een stuk minder beschikbaar zijn, spreekt voor zich. Afhankelijk van de tijd die het kind gekregen heeft om zijn interne werkmodel te ontwikkelen en de beschikbaarheid van de primaire verzorger(s) in deze nieuwe situatie, worden nieuwe ervaringen in het werkmodel opgeslagen. Hoe meer tijd er is geweest om het eerste model te ontwikkelen, hoe steviger dit basismodel is en hoe minder rigoureuze de aanpassingen zullen zijn. Overigens is het ook mogelijk dat wanneer de primaire verzorger(s) om wat voor reden dan ook nauwelijks of niet (langer) beschikbaar zijn voor het kind, alsnog een veilige hechting ontstaat dan wel behouden blijft. Dit hangt samen met de mate waarin een substituutgehechtheidsfiguur – de oma van het kind of een lieve buurvrouw bijvoorbeeld – erin slaagt

⁴⁰ Bartholomew, *Attachment styles*, 227.

⁴¹ Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 31.

⁴² Zie hiervoor ook: M. Dozier en M. Rutter, 'Challenges tot he development of attachment relationships faced by young children in foster and adoptive care', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 698-717, aldaar 698-702; B.C. Feeney en J.K. Monin, 'An attachment-theoretical perspective on divorce', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 934-957, aldaar 943-948; R. Kobak en S. Madsen, 'Disruptions in attachment bonds: implications for theory, research, and clinical intervention', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 23-47, aldaar 32-36; Thoomes-Vreugdenhil, *Hechtingsproblemen bij kinderen*, 33-35.

de taken van de primaire verzorger(s) over te nemen, waardoor het kind (opnieuw) ervaart dat er een veilige basis is waarop het altijd terug kan vallen.⁴³ Ten slotte mag niet ongenoemd blijven dat gehechtheid *work in progress* is en gedurende de gehele levensloop in ontwikkeling blijft. Zo kan binnen een hechte vriendschap of partnerrelatie een veiligere hechting ontwikkeld worden. Het eerder ontstane interne werkmodel kan door positieve ervaringen dus enigszins aangepast en genuanceerd worden. Echter, in moeilijke tijden zal toch teruggegrepen worden op de primaire gehechtheidsstijl en de gehechtheidsrepresentaties die daarmee samenhangen.⁴⁴

In de voorgaande paragraaf is het onderwerp gehechtheid uitgebreid aan bod gekomen; de gehechtheidstheorie als zodanig is kort geïntroduceerd, de ontwikkeling van gehechtheid volgens Bowlby is beschreven, de verschillende gehechtheidsstijlen zijn uitgewerkt, als ook de mogelijke beïnvloeding van deze primaire gehechtheidsstijl door latere factoren. Een belangrijk aspect is tot dusver echter nagenoeg buiten beschouwing gebleven. De primaire gehechtheidsstijl van het kind heeft namelijk verregaande gevolgen voor de latere ontwikkeling, in het bijzonder op sociaal-emotioneel gebied. In paragraaf vier staan deze gevolgen centraal.

1.4 Gehechtheid en sociaal-emotionele ontwikkeling

In paragraaf 1.3.2 is het gehechtheidsstijlenmodel van Bartholomew en Horowitz beschreven, waaruit bleek dat een negatief model van het zelf en/of anderen kenmerkend is voor een onveilige hechting. Anders gezegd, een kind dat opgroeit in een onveilige thuissituatie ontwikkelt negatieve gehechtheidsrepresentaties en in het geval van een gepreoccupeerde of angstig-vermijdende gehechtheid dus een negatief zelfbeeld met een lage zelfwaardering.⁴⁵ De afbeelding op de volgende pagina geeft het verband weer tussen deze representaties en de verschillende gehechtheidsstijlen.

Het beeld dat een kind van zichzelf en anderen ontwikkelt, heeft grote gevolgen voor de wijze waarop het zich opstelt in latere relaties. Een kind dat geen nabijheid heeft gekend, heeft niet geleerd deze nabijheid als geborgenheid te ervaren en is daardoor niet in staat

⁴³ Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 19-20, 39.

⁴⁴ L.J. Berlin, J. Cassidy en K. Appleyard, 'The influence of early attachments on other relationships', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 333-347, aldaar 343-344; Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 34.

⁴⁵ Bartholomew, *Attachment styles*, 227; C. Pearce, *A short introduction to attachment and attachment disorder* (Londen 2009) 35-39.

adequaat te reageren. Bovendien roept die nabijheid juist gevoelens van eenzaamheid en verlatenheid op, waardoor het geneigd is weg te vluchten voor elke vorm van intimiteit. Hoewel een kind met een gepreoccupeerde gehechtheid intiem contact niet uit de weg zal gaan, blijkt het onderhouden van een duurzame relatie vanwege het negatieve zelfbeeld – ‘Ik ben niet goed genoeg voor anderen’ – toch problematisch. Samenvattend kan daarom gesteld worden dat onveilig gehechte kinderen meer moeite hebben met het aangaan van vriendschapsrelaties, omdat zij niet vertrouwd zijn met de mate van nabijheid en intimiteit die hiermee samenhangt. Het aangaan van een eerste liefdesrelatie in de adolescentiefase – waarin ook seksualiteit een rol speelt – is vanzelfsprekend nog problematischer.⁴⁶

Model van het zelf
Ik ben...

		goed, geliefd, veilig, waardevol, en zelfstandig	slecht, ongeliefd, onveilig, waardeloos, en machteloos
Model van anderen Anderen (zijn) ...	betrouwbaar begripvol, zorgzaam, veilig, en begrijpen mij	<i>Veilig</i>	<i>Gepreoccupeerd</i>
	onbetrouwbaar, onverschillig, niet zorgzaam, onveilig, en begrijpen mij niet	<i>Gereserveerd-vermijndend</i>	<i>Angstig-vermijndend</i>

Afbeelding 3 | Verband tussen gehechtheidsstijlen en gehechtheidsrepresentaties (vrij naar Pearce 2009)

Ook een ander belangrijk aspect van de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind is afhankelijk van, en wordt mede bepaald door, de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met de primaire verzorger(s). Het betreft het vermogen tot mentaliseren, dat door Fonagy – in vertaling van Verheugt-Pleiter en anderen – gedefinieerd wordt als ‘het permanent aanwezige en onbewuste proces waardoor mensen in staat zijn de uitingen en handelingen van zichzelf en de ander te zien als gemotiveerd door interne gedachten, intenties en overtuigingen.’⁴⁷ Een pasgeboren baby is hier natuurlijk nog niet toe in staat, maar in de eerste maanden wordt de basis ervan al wel gelegd. Middels het voor een gezonde ontwikkeling noodzakelijke sensitief

⁴⁶ Ibidem, 37-39; Thoomes-Vreugdenhil, *Hechtingsproblemen bij kinderen*, 51-56.

⁴⁷ P. Fonagy e.a., *Affect regulation, mentalization, and the development of the self* (Londen 2004) 4; J.E. Verheugt-Pleiter, M.G.J. Schmeets en J. Zevalkink, *Mentaliseren in de kindtherapie. Leidraad voor de praktijk* (Assen 2005) 13.

reageren op de behoeften, spiegelen de primaire verzorgers namelijk de *mental state* van hun kind. Zij herkennen de primaire beleving van het kind en representeren deze als het ware via de behoeftebevrediging.⁴⁸ Door het zo ontstane patroon van actie en reactie leert het kind begrijpen wat het voelt en wordt het gedrag van de primaire verzorgers voorspelbaar, waardoor er ruimte ontstaat om de primaire beleving meer beschouwend te ervaren.⁴⁹ Op die manier leert het kind de eigen *mental states* – en daarbij horende emoties – te onderscheiden van de fysieke werkelijkheid, en van de *mental states* en daarbij horende emoties van anderen. Ook hiervan worden representaties gemaakt, die worden opgenomen in de bredere (gehechtheids-)representaties van het zelf en anderen.⁵⁰

In het bijzonder de representaties van emoties spelen een belangrijke rol in de affectregulatie en de impulscontrole van het kind. Immers, wanneer vanuit de zintuiglijke ervaring van een emotie op cognitief niveau gereflecteerd wordt op de representatie van diezelfde emotie, kan deze herkend- en in de betreffende context begrepen worden. Hiermee ontstaat er als het ware ruimte tussen het individu en zijn emotie, waardoor deze – in plaats van primair – op gepaste wijze geuit kan worden.⁵¹ Samenvattend kan daarom gesteld worden dat de sensitiviteit van de verzorgers niet alleen bepalend is voor de totstandkoming van een veilige gehechtheid, maar ook voor de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen van het kind en de daarmee samenhangende affectregulatie en impulscontrole. Indien er sprake is van traumatiserende ervaringen binnen de gehechtheidsrelatie ontstaat volgens Schaap-Jonker bovendien een vicieuze cirkel. Door de stresserende situatie en het vermijden van de traumatiserende verzorger(s) kan het mentaliserend vermogen immers niet ontwikkeld en gebruikt worden, waardoor heftige negatieve emoties – voortkomend uit de traumatische gebeurtenissen – niet gereguleerd kunnen worden.⁵²

⁴⁸ Fonagy, *Affect regulation*, 31-36;

⁴⁹ In deze ontwikkeling zijn volgens Fonagy e.a. een aantal zijswijzen (*modi*) te onderscheiden: 1. In de *teleologische modus* telt alleen het fysiek waarneembare, er worden geen intenties aan anderen toegeschreven; 2. In de *psychische equivalentie modus* zijn de binnen- en buitenwereld aan elkaar gelijkgesteld, er is geen onderscheid tussen fantasie en realiteit; 3. In de *alsof-modus* zijn de beide werelden van elkaar gescheiden en kunnen alleen los van elkaar beleefd worden; 4. Dankzij de interactie met de verzorger(s) – in Winnicott's transitionele ruimte – worden de twee voorgaande modi geïntegreerd in de *reflexieve* of *mentaliserende modus*; er is sprake van wederzijdse beïnvloeding tussen de beide werelden, waarbij gedachten en gevoelens als representaties beschouwd kunnen worden. Hoewel het voorgaande in zekere zin een fasen-indeling betreft, blijven de modi als verschillende niveaus aanwezig in het individu.

⁵⁰ Fonagy, *Affect regulation*, 36-37, 170-171; H. Schaap-Jonker, 'Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties', *Psyche en geloof* 22.4 (2011) 226-232, aldaar 226-227; Thoomes-Vreugdenhil, *Hechtingsproblemen bij kinderen*, 25-26; Verheugt-Pleiter, *Mentaliseren in de kindtherapie*, 11-13.

⁵¹ Fonagy, *Affect regulation*, 181, 192; Schaap-Jonker, *Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties*, 227; Verheugt-Pleiter, *Mentaliseren in de kindtherapie*, 13-14.

⁵² Schaap-Jonker, *Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties*, 228.

1.5 Ten slotte

Een onveilige gehechtheid wordt over het algemeen ontwikkeld wanneer de primaire verzorger(s) niet sensitief op de behoeften van het kind reageren en er bijvoorbeeld sprake is van verwaarlozing of mishandeling. Andere moeilijke omstandigheden – zoals adoptie, plaatsing in een pleeggezin, echtscheiding, of het overlijden van een primaire verzorger – kunnen eveneens gevoelens van onveiligheid veroorzaken, waardoor een onveilige(re) gehechtheid ontstaat. De impact van dergelijke omstandigheden op de ontwikkeling van de primaire gehechtheidsstijl is mede afhankelijk van de leeftijd van het kind en het al dan niet aanwezig zijn van een substituut-gehechtheidsfiguur.⁵³

Binnen gehechtheidsonderzoek is het gebruikelijk om niet alleen onderscheid te maken tussen een veilige en een onveilige gehechtheid, maar deze laatste in verschillende categorieën op te delen.⁵⁴ Bartholomew en Horowitz ontwierpen hiervoor een model in kwadrantvorm, waarbij zij drie onveilige gehechtheidsstijlen onderscheidde: angstig-vermijdend (negatieve modellen van het zelf en anderen); gepreoccupeerd (negatief model van het zelf en positief model van anderen); en gereserveerd-vermijdend (positief model van het zelf en negatief model van anderen). Deze negatieve modellen hebben niet alleen hun weerslag op de primaire gehechtheidsrelatie, maar werken ook door in latere relaties.⁵⁵ In paragraaf vier werd bovendien uitgelegd dat onveiligheid in de primaire gehechtheidsrelatie ook de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen belemmert, waardoor onder andere de affectregulatie en impulscontrole onderontwikkeld blijven.⁵⁶

Met de samenvattende slotparagraaf hierboven is het thema gehechtheid afgerond, waarbij in het bijzonder aandacht besteed is aan de (ontwikkeling van) gehechtheid aan de ouders. In het volgende hoofdstuk verschuift de focus van deze gehechtheid aan de ouders naar de gehechtheid aan God. Het tweede hoofdstuk bouwt dus voort op de in dit hoofdstuk besproken gehechtheidstheorie; de ontwikkeling van de godsrepresentatie wordt beschreven vanuit een gehechtheidsperspectief.

⁵³ Zie hiervoor (o.a.): Bretherton, *The origins of attachment theory*, 761-762; Delfos, *Ik ben aan ze gehecht*, 19-20, 37-50; Thoomes-Vreugdenhil, *Hechtingsproblemen bij kinderen*, 19, 33-35.

⁵⁴ Gekozen is voor de gehechtheidsstijlenindeling volgens Bartholomew en Horowitz, deze keuze wordt in het onderzoeksgedeelte verder toegelicht.

⁵⁵ Bartholomew, *Attachment styles*, 227; C. Pearce, *A short introduction to attachment and attachment disorder* (Londen 2009) 35-39.

⁵⁶ Zie hiervoor (o.a.): Fonagy, *Affect regulation*, 181, 192; Schaap-Jonker, *Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties*, 227; Verheugt-Pleiter, *Mentaliseren in de kindtherapie*, 13-14.

Hoofdstuk 2 – van veilige haven tot grote boeman ...

De ontwikkeling van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief

2.1 Inleiding

God die de mensen beschermt, die altijd nabij is, en bij wie je je geliefd en geborgen voelt. God die troost geeft, en de kracht om ook in moeilijke tijden door te gaan. Onder andere deze positieve aspecten worden door gelovigen vaak genoemd als hen gevraagd wordt een beschrijving van God te geven.⁵⁷ Dat dergelijke overtuigingen het leven in moeilijke tijden dragelijker kan maken, spreekt voor zich. Maar wat als iemand een negatief beeld van God heeft? Wat doet het met iemand wanneer God als controlerend of bedreigend gezien wordt en gevoelens van angst of boosheid oproept? Niet alleen kan iemand dit als een zware last ervaren, in ernstige gevallen kan het zelfs voor psychische problematiek zorgen.⁵⁸ Overigens dient hierbij wel een kanttekening gemaakt te worden; ook een beeld van God dat op het eerste gezicht negatief lijkt, kan op een bepaalde manier toch steun geven of troostend zijn.⁵⁹

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief bestudeerd, waarmee de deelvraag ‘Wat is er vanuit een gehechtheidsperspectief bekend over de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie?’ beantwoord wordt. Binnen deze benadering staat de mogelijke relatie tussen geloofsovertuigingen en iemands persoonlijke ontwikkeling, geschiedenis, en karakter centraal. Gesteld wordt dat aan deze overtuigingen complexe en onbewuste dynamische processen ten grondslag liggen. Dit in tegenstelling tot een meer empirische benadering, waarbij gezocht wordt naar verbanden tussen iemands geloof, en aspecten van gedrag en persoonlijkheid. Het gaat hierbij juist om meetbare variabelen en de onderzoeken zijn vaak kwantitatief van aard.⁶⁰

In de volgende paragraaf wordt eerst een korte historische schets van de theorievorming rondom de godsrepresentatie gegeven.⁶¹ Een aantal psychoanalytici die in het vorige

⁵⁷ Gebaseerd op de Nederlandse vragenlijst godsbeeld (VGB): J. Schaap-Jonker en E.H.M. Eurlings-Bontekoe, *Handleiding bij de Nederlandse vragenlijst godsbeeld* (2^e herziene versie; 2009) 3-4, 10.

⁵⁸ Zie hiervoor ook: M.H.F. van Uden en J.Z.T. Pieper, *Religie in de geestelijke gezondheidszorg* (Nijmegen 1996) 9-37.

⁵⁹ N.J.S. Gibson, ‘Measurement issues in God image research and practice’, in: G.L. Moriarty en L. Hoffman eds., *God image handbook for spiritual counseling and psychotherapy. Research, theory, and practice* (New York 2010) 227-246, aldaar 233.

⁶⁰ J.W. Jones, ‘Psychodynamic theories of the evolution of the God image’, in: G.L. Moriarty en L. Hoffman eds., *God image handbook for spiritual counseling and psychotherapy. Research, theory, and practice* (New York 2010) 33-55, aldaar 34.

⁶¹ De terminologie (godsconcept, godsbeeld, godsrepresentatie, godsschema’s) in het hedendaagse, godsdienst-psychologische onderzoek is niet uniform. Waar de één de verschillende begrippen – of enkele daarvan – als

hoofdstuk besproken zijn, komen daarbij opnieuw aan bod. Naast de bijdrage die zij geleverd hebben aan de kennis over de algemene ontwikkeling van het kind en de vroege gehechtheidsrelaties, hebben zij namelijk ook veel betekend voor de totstandkoming van de huidige theorie over de ontwikkeling van de godsrepresentatie. In paragraaf drie staat deze theorie centraal, waarbij het standaardwerk *The birth of the Living God* van Ana-Maria Rizzuto de leidraad vormt en waar nodig wordt aangevuld met nieuwe inzichten en recente wetenschappelijke aanpassingen. Aan de hand van de deelvraag ‘Wat houdt de correspondentie- en compensatiehypothese in en wat is de huidige stand van onderzoek omtrent deze hypothese?’ wordt in paragraaf vier ingegaan op de veronderstelde invloed van de gehechtheid aan de ouders op de beleving van de Godsrelatie. Net als het voorgaande hoofdstuk, wordt ook dit hoofdstuk afgerond met een samenvattende slotparagraaf.

2.2 Theorievorming rondom de godsrepresentatie: een korte historische schets

Psychoanalyticus Freud is met betrekking tot de theorievorming rondom de totstandkoming van de godsrepresentatie opnieuw als pionier aan te wijzen.⁶² Hij stelt dat het geïnternaliseerde werkmodel van de vader, zoals dit aan het einde van de Oedipale fase tot stand komt, tevens het fundament van het godsbeeld vormt. Zoals in hoofdstuk een al aangegeven werd, wordt het beeld van de vader omgevormd tot ego-ideaal wanneer het kind afziet van zijn Oedipale verlangens. Op basis van het ontstane schuldgevoel krijgt het daarbij geïntrojecteerde vaderlijke gezag een drift-regulerende functie.⁶³ Het is precies dit ego-ideaal dat volgens Freud de kern van het godsbeeld vormt. Volgens hem moet God daarom wel een vaderlijk figuur met masculiene eigenschappen zijn, zoals dominantie, macht, en controle.⁶⁴ Toch kan aan het godsbeeld volgens Freud tevens een zachtere kant worden toegeschreven. Ook deze kant komt voort uit de vader-zoonrelatie, maar nu vanuit de geïdealiseerde identificatie. Waar het kind verlangt naar een beschermende vader, is dit bij gelovigen volgens Freud niet anders. Ook zij verlangen naar een almachtig figuur dat hen voor tegenslag

zijnde inwisselbaar hanteert, verwijzen ze voor de ander juist naar afzonderlijke componenten of dimensies. Binnen deze Masterscriptie is ervoor gekozen om in de weergave van theorieën van eerdere psychoanalytici de door hen gehanteerde terminologie over te nemen en in overige gevallen de term godsrepresentatie te gebruiken, omdat deze het best aansluit bij het gekozen gehechtheidsperspectief.

⁶² Dierickx, *De buitenkant van de religie*, 150.

⁶³ S. Freud, *Het Ik en het Es* (1923), in: Werken, deel 8 (Amsterdam 2006) 380-420, aldaar 37; Freud, *De ondergang van het Oedipuscomplex*, 37; T.W. Hall en A.M. Fujikawa, ‘God image and the sacred’, in: K.I. Pargament ed., *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Vol. 1. Context, theory, and research* (Washington 2013) 277-292, aldaar 278; Jones, *Psychodynamic theories*, 35.

⁶⁴ Dierickx, *De buitenkant van de religie*, 150-151; S. Freud, *Totem en taboe* (1913), in: Werken, deel 6 (Amsterdam 2006) 18-166, aldaar 153, 158; Hall, *God image and the sacred*, 278; Jones, *Psychodynamic theories*, 36-37.

behoedt en beschermt tegen de dood. Hoewel Freud erkent dat een dergelijk beeld steun kan bieden in moeilijke tijden, stelt hij dat deze afhankelijkheid de ontwikkeling naar psychische volwassenheid in de weg staat.⁶⁵

In het verlengde van zijn theorie over de ontwikkelingsstadia beweert Erikson dat religie voortbouwt op het basisvertrouwen dat het kind in zijn eerste levensfase dient te verwerven om in het verdere leven een zekere mate van continuïteit, en het goede te kunnen ervaren. Erikson was van mening dat religie het belangrijkste sociale construct is om dit te waarborgen. Tegelijkertijd stelt hij dat het vroeg verworven vertrouwen een voorwaarde is voor diezelfde religieuze ervaringen en gevoelens van hoop. Religie en het basisvertrouwen zijn dus wederzijds op elkaar betrokken.⁶⁶ Ook de adolescentiefase, waarin de eigen identiteit gevormd wordt, is voor de ontwikkeling van religiositeit van belang. Volgens Erikson dient zich namelijk een existentiële identiteit te ontwikkelen, waarvoor mensen – in zijn tijd – over het algemeen uit religieuze bronnen putten. Functionalistisch als hij was, stelde Erikson echter dat ook andere ideologieën hiervoor geschikt zouden kunnen zijn.⁶⁷ In het latere leven nemen religie en spiritualiteit volgens Erikson een belangrijke plaats in, waarbij persoonlijke en religieuze crisissen vaak met elkaar verweven zijn. Dit geldt in het bijzonder voor de late volwassenheid, waarin de oudere tot acceptatie van de eigen levensgeschiedenis, de rol die anderen daarin gespeeld hebben, en de onvermijdelijke dood probeert te komen.⁶⁸

Ook het concept transitionele ruimte en de rol die religie daarbinnen kan vervullen, is voor de theorievorming rondom de godsrepresentatie van belang. Winnicott stelt namelijk dat religie transitionele ervaringen teweeg kan brengen, waarbij hij het geloven in God als transitioneel fenomeen beschouwt. De functie van dergelijke ervaringen is het leggen van een zinvolle relatie tussen het subject en de objectwereld, zo werd in het eerste hoofdstuk al uitgelegd. Religie als zodanig lijkt voor Winnicott dan ook geen bijzondere positie in te nemen en wordt door hem gelijkgesteld aan andere culturele activiteiten – hij noemt met name kunst en wetenschap – waarvoor creativiteit en verbeelding nodig zijn.⁶⁹ Hetzelfde geldt voor de godsvoorstelling, die volgens Winnicott in de lijn van de transitionele objecten geplaatst kan worden. Overeenkomstig met de transitionele objecten komt ook de gods-

⁶⁵ S. Freud, *De toekomst van een illusie* (1927), in: Werken, deel 9 (Amsterdam 2006) 359-407, aldaar 376-377, 383, 395-396; Hall, *God image and the sacred*, 278-279; Nelson, *Psychology*, 145.

⁶⁶ Dierickx, *De buitenkant van de religie*, 151-152; Erikson, *Identity and the life cycle*, 66-67; E.H. Erikson, *Childhood and society* (Londen 1977) 225.

⁶⁷ Nelson, *Psychology*, 162.

⁶⁸ Dierickx, *De buitenkant van de religie*, 152; Erikson, *Identity and the life cycle*, 104-105; Erikson, *Childhood and society*, 241-242; Nelson, *Psychology*, 162.

⁶⁹ Winnicott, *Playing and reality*, 19; H. Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen: Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', *Nederlands theologisch tijdschrift* 51.1 (1997) 31-48, aldaar 42-44.

voorstelling via de wisselwerking tussen de subjectieve verbeelding en de objectieve werkelijkheid tot stand. Objectief dient hier opgevat te worden als aangereikt – “gegeven” – door het gezin waarin het kind opgroeit en de cultuur waarin iemand leeft.⁷⁰ Met betrekking tot dit aanreiken benadrukt Winnicott dat de ouders hun godsvoorstelling niet te vroeg bij het kind moeten introduceren, zodat het de gelegenheid krijgt eerst een innerlijk proces door te werken om zo zelf tot vertrouwen, *belief in*, en een zeker besef van goed en kwaad te komen.⁷¹ De door Winnicott gebruikte term *belief in* kan het beste vertaald worden als ‘durven vertrouwen op’ of ‘vertrouwend uitgaan van.’⁷² In zijn werk *Morals and education* zegt hij hierover het volgende:

Actually moral education does not work unless the infant or child has developed in himself or herself by natural developmental process the stuff that, when it is placed up in the sky, is given the name God. The moral educator depends for success on there being that development in the individual child that enables the child to accept this God of the moral educator as a projection of the goodness that is part of the child and of his actual experience of life.⁷³

Hoewel het volgens Winnicott een natuurlijk ontwikkelingsproces betreft, is het present worden ervan afhankelijk van omgevingsfactoren. Hier ligt in het bijzonder voor de moeder een belangrijke taak, want enkel door *good enough mothering* kan het kind deze ontwikkeling doormaken. Wanneer zij sensitief op de behoeftes van haar kind reageert, ontstaat een basisvertrouwen of ‘durven vertrouwen op’ van waaruit het idee van het goede – en dat van een betrouwbare ouder – natuurlijk voortvloeit.⁷⁴ Vanaf dat moment krijgt Winnicotts *good enough mothering* een extra dimensie in de vorm van goedkeuring dan wel afkeuring van het gedrag van het kind, zodat het een onderscheid tussen goed en kwaad leert maken. Pas als het kind dit volledige ontwikkelingsproces heeft doorgewerkt, en daarmee alle elementen die nodig zijn voor het kunnen geloven in een betrouwbare en persoonlijke god in het kind aanwezig zijn, is het ontvankelijk voor de door de ouders aangereikte godsrepresentatie.⁷⁵

⁷⁰ Nelson, *Psychology*, 170; D.W. Winnicott, ‘Morals and education (1963)’, in: *The maturational processes and the facilitating environment. Studies in the theory of emotional development* (Londen 2007) 93-105, aldaar 93; Zock, *Religie als transitioneel fenomeen*, 45-46.

⁷¹ Winnicott, *Morals and education*, 93-94.

⁷² Zock, *Religie als transitioneel fenomeen*, 43.

⁷³ Winnicott, *Morals and education*, 94.

⁷⁴ *Ibidem*, 96-97.

⁷⁵ *Ibidem*, 100-101.

In de hiervoor beschreven historische schets omtrent de totstandkoming van de godsrepresentatie zijn Freud, Erikson, en Winnicott opnieuw aan bod gekomen. Alle drie benadrukten zij in hun theorie het belang van de vroegste (object-)relaties. Waar Freud ervan uitgaat dat het interne werkmodel van de vader het fundament van het godsbeeld vormt, stelt Winnicott dat het juist de moeder is die middels *good enough mothering* een sleutelrol speelt bij de ontwikkeling van het vermogen tot geloven. Volgens Erikson ten slotte, bouwt religie voort op het basisvertrouwen dat een kind in de vroegste jeugd – met name in relatie tot de ouders – dient te ontwikkelen. De theorie van Ana-Maria Rizzuto, die in haar denken sterk beïnvloed werd door onder anderen Freud, Erikson, en Winnicott, staat in de volgende paragraaf centraal. Na jaren van theoretisch en empirisch onderzoek publiceerde zij haar bevindingen met betrekking tot de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie in haar boek *The birth of the Living God*, dat inmiddels als het belangrijkste werk binnen het betreffende onderzoeksgebied beschouwd wordt. Op de volgende pagina's wordt hiervan eerst een samenvatting gegeven, welke vervolgens aangevuld wordt met nieuwe inzichten en recente aanpassingen. Na deze psychodynamische beschrijving van de godsrepresentatie verschuift de focus in de vierde paragraaf naar God als gehechtheidsfiguur.

2.3 Ontwikkeling en functioneren van de godsrepresentatie

In navolging van Winnicott stelde Rizzuto dat God psychologisch gezien als transitioneel object fungeert, maar legde daarbij meer nadruk op de speciale eigenschappen van dit object. In tegenstelling tot materiële transitionele objecten – teddyberen en poppen bijvoorbeeld – wordt het godsobject volledig gecreëerd op basis van representaties, waarvoor primair uit representaties van de ouders geput wordt. Ten opzichte van Freud en Winnicott, met hun centraalstelling van de vader respectievelijk de moeder, kent Rizzuto aan de ouders dus een gelijkwaardige rol toe. Relationele ervaringen uit de vroege kindertijd worden in een onbewust intrapsychisch proces aan het godsobject verbonden. Daarnaast zal de betekenis ervan gedurende de ontwikkeling van het kind steeds meer toenemen, in plaats van dat het net als andere transitionele objecten langzaamaan zijn betekenis verliest. Hoewel het godsobject eveneens tijdelijk verworpen of genegeerd kan worden, is volledige onderdrukking niet mogelijk.⁷⁶ In haar boek geeft Rizzuto de volgende toelichting:

⁷⁶ A.M. Rizzuto, *The birth of the living God: A psychoanalytic study* (Chicago 1979) 177-179; H. Schaap-Jonker, 'Grootmoeders' veilige berg in de bedstee en daarna: Godsbeelden, religieuze cultuur en psychische gezondheid', *Psyche & geloof* 19 (2008) 3-11, aldaar 4.

Throughout life God remains a transitional object at the service of gaining leverage with oneself, with others, and with life itself. This is so, not because God is God, but because, like a teddy bear, he has obtained a good half of his stuffing from the primary objects the child has “found” in his life. The other half of God’s stuffing comes from the child’s capacity to “create” a God according to his needs.⁷⁷

Het beeld van God dat zo ontstaat, wordt door Rizzuto *private God* genoemd en bestaat volgens haar zowel uit objectieve als subjectieve elementen. Objectief in die zin dat het kind de representaties van de ouders “vindt” en subjectief vanwege het “gecreëerde” gedeelte op basis van de eigen behoeften. Daarom bezit deze *private God* naast eigenschappen die overeenkomen met de ouders, ook kenmerken die verwijzen naar het zelfbeeld van het kind. Er vindt een wederzijdse beïnvloeding plaats tussen de *private God* en het zelfbeeld. Enerzijds omdat de godsrepresentatie via het onbewuste invloed uitoefent op de beleving van het zelf, de buitenwereld, en alles wat zich daar afspeelt. Anderzijds omdat de godsrepresentatie, vanwege de voortdurende ontwikkeling van het zelf, steeds aangepast dient te worden om aansluiting te blijven vinden.⁷⁸

In eerste instantie lijkt het alsof God niet veel verschilt van andere figuren die aanwezig zijn in de transitionele ruimte van het kind. Door verschillende factoren krijgt Hij echter al gauw een superieure status toegedicht.⁷⁹ Sociaal-cultureel gezien hoort een kind namelijk dat volwassenen respectvol over God spreken en ontdekt dat indrukwekkende gebouwen Zijn huis genoemd worden. In tegenstelling tot de andere figuren, wordt gezegd dat God echt bestaat en almachtig is. Dergelijke uitspraken zorgen ervoor dat het kind aanvoelt dat volwassenen in God geloven; dat zij overtuigd zijn van Zijn bestaan, ondanks dat Hij niet zichtbaar aanwezig is. Het kind weet daardoor dat God machtig is, respect verdient, en bovenal dat Hij de “baas” is. Aangezien de vader en de moeder soortgelijke eigenschappen bezitten, vormt het kind zich een beeld van God op basis van representaties van de ouder die het op dat moment als primair beschouwt.⁸⁰

⁷⁷ Rizzuto, *The birth of the living God*, 179.

⁷⁸ Ibidem, 179-180; Schaap-Jonker, *Grootmoeders' veilige berg*, 4.

⁷⁹ Een opmerking vooraf: Hoewel de theorie van Rizzuto overduidelijk een product van haar tijd is, bevat deze elementen die ook voor hedendaags onderzoek omtrent de godsrepresentatie van grote waarde zijn. Echter, de tekst dient daarvoor wel tegen de achtergrond van haar tijdsgeest gelezen te worden; een tijd waarin de religieuze socialisatie vanzelfsprekend een christelijk karakter had en men geloofde in een traditioneel-christelijke (mannelijke/vaderlijke) God. In de beschrijving is er daarom voor gekozen de gebruikte mannelijke verwijswaarden naar God over te nemen.

⁸⁰ Rizzuto, *The birth of the living God*, 194.

Met het doorwerken van het Oedipuscomplex transformeren de representaties van het zelf en die van de ouders, zo werd eerder uitgelegd. Het beeld dat het kind zich tot dan toe van God gevormd heeft, verandert daardoor ook. Eerder werd immers al aangegeven dat dit beeld nauw samenhangt met het zelfbeeld en de relatie met de ouders. In diezelfde periode gaat het kind bovendien voor het eerst naar school, waardoor zijn kijk op de buitenwereld verandert en het sociale netwerk zich uitbreidt. Deze uitbreiding zorgt er samen met de devaluering van het beeld van de ouders voor dat ook God een meer alledaags karakter krijgt en in het wereldse leven van het kind geplaatst wordt. Zo rond de leeftijd van vijf jaar komt het kind tevens voor het eerst in aanraking met een georganiseerde vorm van religie. Het treedt toe tot een kerkelijke gemeenschap, is aanwezig tijdens kerkdiensten, of volgt een vorm van religieuze scholing. Rizzuto omschrijft dit als een eerste kennismaking met *religious indoctrination*. De uit het Oedipuscomplex voortgekomen gevoelens van eenzaamheid en separatie zorgen ervoor dat het kind zich aangetrokken voelt tot hetgeen deze georganiseerde religie te bieden heeft. Denk bijvoorbeeld aan: verhalen over de hemel en een beter leven; een alternatieve groep mensen waar het kind (wel) bij mag horen; en het gevoel dat het kind door God en gemeenteleden gewaardeerd wordt. Daarbij komt nog dat het kind er op deze leeftijd van uit gaat dat God aan zijn kant staat en vindt in Hem een machtige bondgenoot tegen de ouders.⁸¹

Op dit punt in de ontwikkeling heeft de persoonlijkheid van het kind een vaste vorm gekregen. Hetzelfde geldt voor de godsrepresentatie van het kind. De mate waarin deze representatie bruikbaar zal zijn in het verdere religieuze leven is afhankelijk van een belangrijke taak die het kind nog tot een goed einde moet brengen. Deze taak betreft het integreren van de persoonlijke godsrepresentatie en de culturele godsrepresentatie of *official God*, waarmee het kind binnen de geloofsgemeenschap in aanraking komt. Dit proces wordt door Rizzuto de *second birth of God* genoemd. Slaagt het kind er niet in de beide representaties aan elkaar te verbinden, dan zal het zich onvoldoende aangesproken voelen door georganiseerde vormen van religie. Dit wil niet zeggen dat een succesvolle *second birth of God* een blijvende religiositeit waarborgt. Gedurende het gehele leven zullen allerlei gebeurtenissen en crises de godsrepresentatie beïnvloeden; ziekte, het overlijden van dierbaren, het krijgen van kinderen, enzovoort. Of de representatie en daaraan verbonden religiositeit stand houdt, is afhankelijk van de flexibiliteit ervan. In navolging van Erikson stelt ook Rizzuto dat twee levensfasen – na de Oedipale fase – in het bijzonder van belang zijn. Tijdens de adolescentie ontwikkelt iemand het vermogen tot abstract conceptualiseren,

⁸¹ Ibidem, 195-199.

waardoor het mogelijk wordt om voorbij de eigen godsrepresentatie over God te filosoferen. Volgens Rizzuto ontstaat hierdoor een zogenaamd rationeel godsconcept, dat eveneens geïntegreerd dient te worden met de tot dan toe vooral affectief geladen godsrepresentatie. In de laatste levensfase zal bij eenieder opnieuw de vraag naar het bestaan van God omhoogkomen. Afhankelijk van hetgeen zich gedurende het leven met betrekking tot de religiositeit heeft afgespeeld, zal iemand als gelovige sterven of Hem een laatste keer verwerpen.⁸²

Hoewel de theorie van Rizzuto nog steeds als basis dient voor psychodynamisch onderzoek naar de godsrepresentatie, is deze door recente wetenschappers in de afgelopen jaren aangevuld en aangepast. Zo wordt er inmiddels van uitgegaan dat er sprake is van een meer indirect verband tussen de godsrepresentatie en de representaties van de ouders. Het gaat niet zozeer om de overname van karakterkenmerken, maar veel meer om de overeenkomstigheid tussen de relatie van het kind met de ouders en zijn relatie met God.⁸³ Een tweede punt van aanvulling betreft de religieus-culturele invloed, die door Rizzuto minimaal wordt uitgewerkt. De nadruk ligt in haar werk op de *first birth of God*, terwijl juist het “gevonden” zijn van grote delen van de godsrepresentatie zoveel invloed heeft op de vorming ervan. Deze beïnvloeding vindt overigens niet alleen plaats binnen georganiseerde vormen van religie, maar ook op school en in de familiekring.⁸⁴ Ten derde wordt gesteld dat een strikte scheiding tussen affectief geladen delen van de godsrepresentatie enerzijds, en het rationele godsconcept anderzijds, niet overeenstemt met moderne theorieën omtrent de verhouding tussen emotie en cognitie. Daarom wordt voorgesteld om de godsrepresentatie te beschouwen als een structuur waarin beide aanwezig zijn en elkaar beïnvloeden.⁸⁵ Tot slot wordt gewezen op de te grote nadruk die Rizzuto op de rol van het onbewuste legt. Hoewel de wortels van het verlangen naar een goddelijke macht onbewust ontstaan, wordt dit op bewust niveau gekoppeld aan God. Het kind hoort Zijn naam immers pas als anderen binnen een religieus-culturele context

⁸² Ibidem, 199-201.

⁸³ Schaap-Jonker, *Grootmoeders' veilige berg*, 4-5; E.P. Shafranske, 'God-representation as the transformational object', in: M. Finn en J. Gartner eds., *Object relations theory and religion: Clinical applications* (New York 1992) 57-72, aldaar 59.

⁸⁴ S.A. de Roos, J. Idema en S. Miedema, 'Young children's descriptions of God: Influences of parents' and teachers' God concepts and religious denomination of schools', *Journal of beliefs & values: Studies in religion and education* 22.1 (2001) 19-30, aldaar 26-29; S.A. de Roos, J. Idema en S. Miedema, 'Attachment, working models of self and others, and God concept in kindergarten', *Journal for the scientific study of religion* 40 (2001) 607-618, aldaar 617-618; S.A. de Roos, 'Young children's God concepts: influences of attachment and religious socialization in a family and school context', *Religious education* 101.1 (2006) 84-103, aldaar 100-101.

⁸⁵ H. Schaap-Jonker, E.H.M. Eurelings-Bontekoe, H. Zock, en E.R. Jonker, 'The personal and normative image of God: The role of religious culture and mental health', *Archive for the psychology of religion* 29 (2007) 305-318, aldaar 305-306.

over Hem spreken. Het bewuste niveau is dus meer van belang dan Rizzuto stelt. Bovendien is het in onze tijd helemaal niet zo vanzelfsprekend meer dat een kind volwassenen over God hoort praten, toetreedt tot een gemeenschap, en bekend is met verhalen uit de Bijbel.⁸⁶

2.4 God als gehechtheidsfiguur: de correspondentiehypothese

Als de ontwikkeling van de godsrepresentatie psychodynamisch benaderd wordt, dan is de stap naar God als gehechtheidsfiguur snel gemaakt. De gelijkenissen worden direct zichtbaar wanneer mensen in positieve zin over God spreken en eigenschappen als liefdevol, nabij, en betrouwbaar noemen. Voor een veilige gehechtheidsrelatie zijn deze aspecten immers ook kenmerkend.⁸⁷ Vanuit de theorie zijn daarnaast nog een aantal overeenkomsten aan te wijzen. Ten eerste kan God – als zijnde een symbolisch gehechtheidsfiguur – de twee belangrijkste functies van een gehechtheidsfiguur vervullen, zo stellen onder anderen Granqvist en Kirkpatrick in hun overzichtsartikel dat deel uitmaakt van het *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality*. Kortom, ook een positieve godsrepresentatie fungeert als veilige haven ten tijde van stress en zekere basis van waaruit de wereld ontdekt kan worden.⁸⁸ Ten tweede werken de in het voorgaande hoofdstuk besproken mentale gehechtheidsrepresentaties of interne werkmodellen door in de symbolische relatie met God. Deze bepalen dus zowel het gehechtheidsgedrag van het kind in latere relaties en de verwachtingen die het van de fysieke ander heeft, als het gedrag en de verwachtingen in relatie tot de symbolische Ander.⁸⁹ Ten slotte is in deze context het vermogen tot symboliseren en het latere mentaliseren van belang. Alleen wanneer het kind in staat is om na te denken over- en te geloven in iets dat niet fysiek aanwezig is, kan God als symbolisch gehechtheidsfiguur functioneren.⁹⁰ Bovendien speelt het reflecterend vermogen in de mentaliserende modus bij de integratie van de persoonlijke godsrepresentatie en de van buitenaf aangereikte godsrepresentatie, door Rizzuto de *second birth of God* genoemd, een grote rol. Evenals bij de totstandkoming van gedifferentieerde gehechtheidsrepresentaties van fysieke anderen, dienen ook tegenstrijdigheden en ambivalente gevoelens met betrekking tot de symbolische Ander een plaats te krijgen in de representatie. Het kind moet zich daarom – in het besef dat de eigen representatie niet

⁸⁶ M. Aletti, 'Religion as an illusion: Prospects for and problems with a psychoanalytic model', *Archive for the Psychology of Religion* 27 (2005) 1-18, aldaar 14.

⁸⁷ Nelson, *Psychology*, 251.

⁸⁸ Granqvist, *Religion, spirituality, and attachment*, 141-142.

⁸⁹ *Ibidem*, 143-146; Hall, *God image and the sacred*, 280-281.

⁹⁰ Granqvist, *Religion, spirituality, and attachment*, 140-141; Zock, *Religie als transitioneel fenomeen*, 43.

gelijkgesteld kan worden aan God zelf – een beeld kunnen vormen van Gods bedoelingen, ervaringen, en gedachten.⁹¹

In de inleiding hierboven is uiteengezet waarom God vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie als symbolisch gehechtheidsfiguur beschouwd kan worden. Aangezien in deze scriptie gekozen is voor het onderzoeken van een specifieke theorie omtrent de relatie tussen de gehechtheid aan de ouders en de gehechtheid aan God – te weten de correspondentie- en compensatiehypothese – onder kinderen, verschuift de focus in de subparagrafen naar deze twee aspecten. Achtereenvolgens worden de volgende thema's verder uitgewerkt: de oorspronkelijke hypothese en de toetsing ervan in diverse praktijkonderzoeken; de aangepaste hypothese met aandacht voor mogelijke compensatie; enkele kritische kanttekeningen bij de aangepaste hypothese; en ten slotte een beknopte samenvatting van het tot dusver gedane onderzoek naar correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God onder (basisschool-)kinderen.

2.4.1 *Gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God*

Op basis van de bestudering van de ontwikkeling van de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief is de correspondentiehypothese tot stand gekomen. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat de wijze waarop iemands relatie met God gestalte krijgt, overeenkomt met de beleving van de vroegste gehechtheidsrelatie met de primaire verzorger(s). In het verlengde daarvan wordt gesteld dat mensen met een onveilige gehechtheidsstijl een negatiever beeld van God ontwikkelen, omdat zij hun relaties baseren op negatievere interne werkmodellen. Kortom, waar mensen met een basisgevoel van veiligheid God als liefhebbend, zorgzaam, en beschermend ervaren, wordt God door mensen met een onveilige gehechtheidsstijl juist als controlerend en straffend gezien.⁹²

Aan het einde van de vorige eeuw hebben verschillende wetenschappers de hypothese aan de hand van praktijkonderzoek getoetst. Zo voerden Hall en Brokaw in 1995 een onderzoek uit onder twintig volwassenen, die actief lid waren van een grote evangelische kerk. Ze constateerden dat het niveau van de objectrelatie in hoge mate samenhangt met vier aspecten van spirituele volwassenheid, te weten spiritueel welzijn, aanbidding en toewijding, betrokkenheid bij georganiseerde religie, en gemeenschap. Concluderend stelden zij daarom

⁹¹ Schaap-Jonker, *Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties*, 228-229.

⁹² Roos, *young children's God concepts*, 86.

dat een veilige gehechtheid samenhangt met een positieve spiritualiteitsbeleving, waarbij objectrelaties en gehechtheid aan God corresponderen.⁹³ Kirkpatrick kwam op basis van onderzoeken die hij in 1997 en 1998 onder studenten uitvoerde echter tot een heel andere conclusie. Studenten met een angstig-vermijdende of gepreoccupeerde gehechtheidsstijl gaven meer dan anderen aan dat zij een persoonlijke relatie met God ontwikkeld hadden. Daarnaast was het aantal bekeringsen het hoogst onder gereserveerd-vermijdend gehechte respondenten. Bovendien beschreven zij hun relatie met God als persoonlijk en veilig. Concluderend stelde Kirkpatrick daarom dat religiositeit in het geval van een onveilige gehechtheidsstijl een compenserende functie heeft, waarbij God de rol van surrogaat gehechtheidsfiguur vervult.⁹⁴ In een onderzoek onder studenten in 2000 vonden Granqvist en Hagekull bewijs voor correspondentie in die zin dat een veilige gehechtheid verband houdt met het kunnen aangaan van een persoonlijke relatie met God. Daarnaast kwamen zij tot de conclusie dat er met betrekking tot de relatiestatus van hun respondenten sprake was van compensatie. Zij ontdekten dat vrijgezellen religieus actiever waren en een persoonlijker relatie met God hadden, dan medestudenten in een liefdesrelatie. Bovendien werd onder vrijgezellen vaker een toegenomen religiositeit gerapporteerd.⁹⁵

2.4.2 De correspondentiehypothese wordt aangepast

Uit de zojuist beschreven- en andere onderzoeken blijkt dat de bevindingen omtrent de correspondentiehypothese niet eenduidig zijn. Zowel Kirkpatrick als Granqvist en Hagekull vonden, in tegenstelling tot de verwachte overeenkomstigheid van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God, juist aanwijzingen voor het tegenovergestelde. Naar aanleiding van deze bevindingen constateerden Granqvist en Kirkpatrick dat zij een belangrijke factor buiten beschouwing hadden gelaten. Uit de onderzoeken bleek namelijk dat naast de gehechtheid aan de ouders ook de religiositeit van de ouders een belangrijke factor is in de ontwikkeling van de godsrepresentatie van het kind. Tot een soortgelijke conclusie was Granqvist in 1999 al gekomen. Destijds kwam hij in samenwerking met Hagekull tot het concept gesocialiseerde correspondentie. Niet de veilige gehechtheidsrelatie als zodanig houdt verband met de

⁹³ T.W. Hall en B.F. Brokaw, 'The relationship of spiritual maturity to level of object relations development and God image', *Pastoral Psychology* 43 (1995) 373-391.

⁹⁴ L.A. Kirkpatrick, 'A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style', *Journal for the scientific study of religion* 36 (1997) 207-217; L.A. Kirkpatrick, 'God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style and religious change in college students', *Personality and social psychology bulletin* 24 (1998) 961-973.

⁹⁵ P. Granqvist en B. Hagekull, 'Religiosity, adult attachment, and why "singles" are more religious', *The international journal for the psychology of religion* 10 (2000) 111-123.

religieuze beleving van het kind, maar een dergelijke relatie bevordert de receptiviteit van kinderen binnen de geloofsopvoeding. Daarom zou de religieuze beleving van veilige gehechte kinderen in ieder geval gedeeltelijk moeten corresponderen met de religieuze beleving van de primaire verzorger(s). Dit sluit goed aan bij hetgeen de gehechtheidstheorie concludeerde met betrekking tot socialisatie in algemene zin, te weten dat kinderen met een veilige gehechtheid beter gesocialiseerd zijn aan de standaarden van de primaire verzorger(s). Granqvist en Hagekull expliciteerden met hun gesocialiseerde correspondentie dat dit ook voor religieuze socialisatie geldt.⁹⁶

In 2008 formuleerden Granqvist en Kirkpatrick hun aangepaste hypothese, waarbij zij de eerdere correspondentiehypothese aanvulden met nieuwe invloedfactoren, waaronder de zojuist besproken religieuze socialisatie. Correspondentie op basis van interne werkmodellen van gehechtheid blijft voor zowel de veilige als de onveilige gehechtheidsstijlen bestaan. Concreet betekent dit dat de beleving van- en het gedrag binnen de gehechtheidsrelatie met God bepaald wordt door de primaire gehechtheidsstijl, zoals deze in relatie tot de primaire verzorger(s) tot stand gekomen is.⁹⁷ De aangepaste hypothese houdt daarnaast – in het geval van een veilige gehechtheid – rekening met de eerder genoemde sociale correspondentie, waarbij kinderen de religiositeit van de ouders in ieder geval gedeeltelijk overnemen. Daaruit voortkomend kan gesteld worden dat veilig gehechte kinderen enkel actief religieus kunnen zijn wanneer dit ook voor de ouders geldt, waarbij de correspondentie op basis van interne werkmodellen van gehechtheid dus als secundair beschouwd dient te worden.⁹⁸

Op basis van eerdere onderzoeken, waarin geconcludeerd werd dat God voor mensen met een onveilige gehechtheid als surrogaat gehechtheidsfiguur fungeert, is aan de eerdere hypothese tevens een compenserende lijn toegevoegd. Bovendien stellen Granqvist en Kirkpatrick dat God hierbij in de kern fungeert als regulatiestrategie bij negatieve stress.⁹⁹ Volgens hen blijkt dit niet alleen uit onderzoek naar de godsrepresentatie vanuit een gehechtheidsperspectief. Ook in diverse onderzoeken met een ander of breder perspectief zijn soortgelijke bewijzen gevonden, met name wanneer het de bestudering van bekeringservaringen betrof. Een sterk toegenomen religiositeit of bekeringservaring blijkt namelijk verband te houden met emotionele turbulentie dan wel een onveilige gehechtheid aan de

⁹⁶ P. Granqvist, 'Religion as attachment: The Godin award lecture', *Archive for the psychology of religion* 32 (2010) 5-24, aldaar 9-10; Granqvist, *Religion, spirituality, and attachment*, 146.

⁹⁷ Granqvist, *Attachment and religious representations*, 916.

⁹⁸ Idem; Granqvist, *The Godin award lecture*, 10-11.

⁹⁹ Granqvist, *Attachment and religious representations*, 915; Granqvist, *The Godin award lecture*, 11.

primaire verzorger(s), met daarbij horende negatieve ervaringen in de kindertijd.¹⁰⁰ Zo'n toename is echter vaak van tijdelijke aard; in tijden van voorspoed en geluk gebeurt het omgekeerde, en neemt de religiositeit weer af. Een duidelijk voorbeeld daarvan betreft het aangaan van een nieuwe relatie, waardoor in het dagelijks leven weer een veilige gehechtheidsrelatie aanwezig is en God niet langer nodig is als surrogaat.¹⁰¹ Met betrekking tot de religieuze motivatie geldt bij compensatie dan ook dat deze extrinsiek van aard is; zowel religie als de godsrepresentatie worden “gebruikt” naar gelang dit nuttig is. In het verlengde daarvan lijkt een intrinsieke motivatie slechts mogelijk te zijn wanneer sprake is van (sociale) correspondentie. Overigens dient hierbij een belangrijke kanttekening te worden gemaakt; religie hoeft bij correspondentie niet als waarde op zichzelf beschouwd te worden, aan de religiositeit kan immers alsnog een extrinsieke motivatie ten grondslag liggen.¹⁰²

2.4.3 Enkele kritische kanttekeningen bij de aangepaste correspondentiehypothese

De zojuist beschreven aanpassingen hebben tot dusver geen eenduidig antwoord op de vraag naar correspondentie- dan wel compensatie opgeleverd. Onder anderen Hall en Fujikawa geven hiervoor een plausibele verklaring; de keuze voor het theoretisch kader van waaruit de gehechtheidsrelatie benaderd wordt. Waar sociaal-cognitieve theoretici stellen dat een individu zich bewust is van zijn mentale representaties en informatie met betrekking tot deze representaties daarom door middel van zelfrapportage verkregen kan worden, gaan andere wetenschappers uit van een meer impliciete en deels onbewuste representatieontwikkeling. Wanneer gekozen werd voor het sociaal-cognitieve onderzoeksperspectief wijzen de resultaten bij een onveilige gehechtheid op compensatie, maar zij onderzoeken dan ook in het bijzonder de expliciete godsrepresentatie.¹⁰³ Naast deze cognitieve kennis over God dient echter ook aandacht besteed te worden aan de impliciete laag van de godsrepresentatie, waaraan de impliciete relationele kennis – oftewel het interne werkmodel van gehechtheid – ten grondslag ligt. Aanhangers van het impliciete ontwikkelingsperspectief maken daarom vaak gebruik van testsituaties waarin het gehechtheidssysteem geactiveerd wordt, om zo de impliciete laag in kaart te kunnen brengen. Hoewel een deel van de onveilig gehechte respondenten middels een zelfrapportage aangeeft de gehechtheidsrelatie met God als veilig te

¹⁰⁰ Granqvist, *Attachment and religious representations*, 915.

¹⁰¹ P. Granqvist, M. Mikulincer, en P.R. Shaver, 'Religion as attachment: Normative processes and individual differences', *Personality and social psychology review* 14.1 (2010) 49-59, aldaar 54.

¹⁰² A. Braam, 'Depressieve stoornissen', in: P.J. Verhagen en H.J.G.M. van Megen red., *Handboek psychiatrie, religie en spiritualiteit* (Utrecht 2012) 222-228, aldaar 223.

¹⁰³ Hall, *God image and the sacred*, 281.

ervaren, blijkt uit dergelijke activeringonderzoeken dat op het impliciete niveau van de interne werkmodellen van gehechtheid toch sprake is van correspondentie.¹⁰⁴

Enkele jaren eerder ontdekten McDonald en anderen al een soortgelijk verband tussen de wijze waarop de gehechtheid aan God gemeten is en de uitkomsten van de onderzoeken. Wordt deze gehechtheid vooral gedragsmatig (expliciet) benaderd, met variabelen als bekering en participatie in religieuze activiteiten, dan ligt compensatie voor de hand. Wordt daarentegen echter de persoonlijke beleving van de relatie met God (impliciet) centraal gesteld, dan wijzen de conclusies in de richting van correspondentie.¹⁰⁵ Concluderend kan daarom gesteld worden dat het van belang is dat niet alleen de expliciete, maar ook de impliciete laag van de godsrepresentatie onderzocht wordt en dat daarvoor verschillende onderzoeksmethoden gebruikt dienen te worden.¹⁰⁶

2.4.4 Onderzoek naar correspondentie dan wel compensatie onder kinderen

In relatie tot de onderzoeksvraag dienen ten slotte de resultaten van eerdere onderzoeken naar de correspondentiehypothese onder kinderen in kaart te worden gebracht. Hoewel verschillende wetenschappers op het belang van dergelijk onderzoek hebben gewezen, is er op dit gebied nauwelijks onderzoek gedaan. Tot dusver is met name aandacht besteed aan de cognitieve ontwikkeling van de godsrepresentatie van basisschoolleerlingen. Het werk van de Nederlandse Simone de Roos (e.a.) is dan ook innovatief te noemen, omdat zij de eerste was die de invloed van ouders en leerkrachten op de godsrepresentatie van basisschoolleerlingen onderzocht. In 2001 ontdekte zij dat kinderen die de relatie met de leerkracht als prettig ervaren en zich door leeftijdgenootjes in hoge mate geaccepteerd voelen, een liefdevoller beeld van God hebben dan kinderen die deze relaties negatiever beoordelen.¹⁰⁷ Op basis van resultaten uit een tweede onderzoek, dat eveneens in 2001 werd uitgevoerd, kwamen De Roos en collega's tot de conclusie dat ouders en leerkrachten de godsrepresentatie op verschillende manieren beïnvloeden. Waar de ouders vooral invloed hebben op de relationele aspecten van de godsrepresentatie, beïnvloeden de leerkrachten de cognitieve invulling ervan. De onderzoekers brengen dit in verband met de verschillen in rol. De belangrijkste taak van de ouders betreft immers de liefdevolle verzorging, terwijl de leerkracht in de eerste plaats op

¹⁰⁴ T.W. Hall e.a., 'Attachment to God and implicit spirituality: clarifying correspondence and compensation models', *Journal of psychology and theology* 37.4 (2009) 227-242, aldaar 233, 240; Hall, *God image and the sacred*, 282; H. Stulp, 'Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?', *Psyche en geloof* 22.4 (2011) 187-201, aldaar 193, 198.

¹⁰⁵ A. McDonald e.a., 'Attachment to God and parents: Testing the correspondence vs. compensation hypotheses', *Journal of psychology and Christianity* 24.1 (2005) 21-28, aldaar 21-22.

¹⁰⁶ Hall, *God image and the sacred*, 288.

¹⁰⁷ Roos, *God concept in kindergarten*, 615-616.

cognitief niveau educatie biedt.¹⁰⁸ Enkele jaren later stelt De Roos dat de relaties van het kind met de vader, moeder, en leerkracht elkaar kunnen compenseren. Zelfs wanneer de relatie met beide ouders als onveilig wordt ervaren, kan op basis van een hechte relatie met de leerkracht een godsrepresentatie tot stand komen die gekenmerkt wordt door liefde, zorgzaamheid, en nabijheid.¹⁰⁹ In 2007 deed ook Granqvist in samenwerking met een aantal collega's onderzoek naar correspondentie onder kinderen, waarbij zij aan de hand van fictieve situaties de gehechtheid probeerden te activeren. Op basis daarvan werd geconcludeerd dat de primaire gehechtheid verband houdt met de mate waarin God als nabij wordt ervaren in stressvolle situaties.¹¹⁰ De door kinderen ervaren nabijheid van God werd door Cassiba (e.a.) in 2013 op soortgelijke wijze onderzocht. Vernieuwend was echter dat zij deze vervolgens met de gehechtheidsstijl van de moeder vergeleken heeft en concludeerde dat kinderen van veilig gehechte moeders God – ongeacht de geschetste situatie – als meer nabij ervaren. De eveneens bij moeder gemeten religiositeit en gehechtheid aan God bleken daarentegen niet gerelateerd te zijn aan de nabijheidsbeleving van het kind.¹¹¹

2.5 Ten slotte

Wanneer God als symbolisch gehechtheidsfiguur beschouwd wordt, kan gesteld worden dat de primaire gehechtheidstijl – zoals deze in de vroegste gehechtheidsrelatie ontwikkeld is – doorwerkt in iemands relatie met God.¹¹² De correspondentie- en compensatiehypothese van Granqvist en Kirkpatrick maakt inzichtelijk op welke wijze dit gebeurt. Compensatie is volgens hen exclusief van toepassing op individuen met een onveilige gehechtheid, waarbij God dienst doet als substituut-gehechtheidsfiguur en een stress regulerende functie vervult. Het betreft een extrinsieke religiositeit, die vaak van tijdelijke aard is en gepaard gaat met een sterk toenemende devotie of bekeringservaring. Wanneer de primaire onveilige gehechtheid aan de ouders vergeleken wordt met de gehechtheid aan God kan ook sprake zijn van correspondentie op basis van de interne werkmodellen van gehechtheid. In dat geval werken de verwachtingen en gedragingen die kenmerkend zijn voor de ontwikkelde onveilige gehechtheidstijl door in de relatie met God. Gebaseerd op bredere onderzoeken naar

¹⁰⁸ Roos, *Young children's descriptions of God*, 27.

¹⁰⁹ Roos, *Young children's God concepts*, 100.

¹¹⁰ P. Granqvist, C. Ljungdahl, en J.R. Dickie, 'God is nowhere, God is now here: Attachment activation, security of attachment, and God's perceived closeness among 5-7-year-old children from religious and non-religious homes', *Attachment and human development* 9.1 (2007) 55-71, aldaar 65, 68.

¹¹¹ R. Cassiba, P. Granqvist en A. Costantini, 'Mothers' attachment security predicts their children's sense of God's closeness', *Attachment & human development* 15.1 (2013) 51-64, aldaar 55-57, 59, 62.

¹¹² Zie hiervoor (o.a.): Granqvist, *Religion, spirituality, and attachment*, 140-146; Hall, *God image and the sacred*, 280-281.

socialisatie, waaruit gebleken is dat mensen met een onveilige gehechtheidsstijl in veel mindere mate geneigd zijn tot (gedeeltelijke) overname van de standaarden van hun ouders, hebben Granqvist en Kirkpatrick de mogelijkheid van sociale correspondentie bij een onveilige gehechtheid niet opgenomen in hun aangepaste hypothese.¹¹³

Naast deze aangepaste hypothese zijn voor het onderzoeksgedeelte ook een aantal van de in paragraaf vier beschreven onderzoeken van belang. In de eerste plaats dient in acht te worden genomen dat de verkregen resultaten en daaruit voortkomende conclusies mogelijk verband houden met de gebruikte onderzoeksmethode. Het gebruik van meerdere meetinstrumenten, waarmee de godsrepresentatie op impliciet en expliciet niveau onderzocht kan worden, verdient daarom de voorkeur.¹¹⁴ Daarnaast blijkt uit de onderzoeken van De Roos e.a. dat ook de leerkracht de godsrepresentatie van kinderen beïnvloedt. Overigens werd de godsrepresentatie hierbij uitsluitend op cognitief niveau gemeten; of een veilige gehechtheid aan de leerkracht de impliciete (relationele) godsrepresentatie van onveilig gehechte kinderen in positieve zin beïnvloedt, valt op basis van haar onderzoeksresultaten dan ook niet met zekerheid te zeggen.¹¹⁵

Met de bovenstaande slotparagraaf is ook de theoretische uitwerking van de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie afgerond. De wijze waarop de ontwikkelde gehechtheid aan de ouders doorwerkt in de relatie met God is uitgebreid beschreven, waarbij in het bijzonder aandacht besteed werd aan de te onderzoeken correspondentie- en compensatiehypothese. Aangezien deze hypothese in het onderzoeksgedeelte onder andere aan de hand van kindertekeningen getoetst zal worden, staat in het derde- en tevens laatste hoofdstuk van dit theoretisch kader het analyseren van kindertekeningen in gehechtheids-onderzoek centraal.

¹¹³ Zie hiervoor (o.a.): Granqvist, *Attachment and religious representations*, 915-916; Granqvist, *The Godin award lecture*, 9-11.

¹¹⁴ Zie hiervoor (o.a.): Hall, *Attachment to God*, 233, 240; Hall, *God image and the sacred*, 281-282; McDonald, *Attachment to God*, 21-22.

¹¹⁵ Roos, *God concept in kindergarten*, 615-616; Roos, *Young children's descriptions of God*, 27; Roos, *Young children's God concepts*, 100.

Hoofdstuk 3 – verborgen verhalen in tekeningen

Het analyseren van kindertekeningen in gehechtheidsonderzoek

3.1 Inleiding

Binnen psychodiagnostisch en belevingsonderzoek bij kinderen wordt tegenwoordig veelvuldig gebruikgemaakt van tekeningen. Ook in de daarop volgende therapie speelt tekenen vaak een rol. Voor een kind is het over het algemeen namelijk gemakkelijker om zijn innerlijke beleving via deze vertrouwde expressievorm te uiten. Jonge kinderen zijn ontwikkelingspsychologisch gezien immers eerder in staat tot het verbeeldend weergeven van gevoelens dan het abstract verwoorden daarvan. Bovendien schieten woorden vaak tekort als sprake is van sociaal-emotionele of relationele problematiek.¹¹⁶ Via tekeningen wordt hen een expressiemiddel geboden, waarmee – zowel bewust als onbewust – gedachten, gevoelens, verlangens, angsten, en de perceptie en reflectie op de wereld om hen heen gecommuniceerd kan worden. Deze zijn echter niet simpelweg af te lezen, omdat het tekenen ook beïnvloed wordt door onder andere het ontwikkelingsstadium, sociaal-culturele invloeden, en de context waarin er getekend wordt.¹¹⁷ Het is daarom van belang niet enkel de tekeningen zelf te analyseren, maar ook oog te hebben voor andere aspecten van het tekenproces.

Dit derde hoofdstuk biedt daarvan een theoretisch overzicht, welke als basis dient voor het onderzoek dat in hoofdstuk vier en vijf wordt uitgewerkt. Daartoe wordt in de volgende paragraaf eerst een korte historische schets gegeven van het gebruik van kindertekeningen in onderzoek en therapie. In paragraaf drie staat vervolgens de wisselwerking tussen de psychodynamische ontwikkeling en de tekenontwikkeling van het kind centraal, waarbij de belangrijkste gebeurtenissen per tekenfase beschreven worden.¹¹⁸ Om afwijkingen van de normale tekenontwikkeling te kunnen signaleren dient immers eerst antwoord te worden gegeven op de vraag ‘Hoe verloopt de normale tekenontwikkeling bij kinderen?’ In de vierde

¹¹⁶ S. Meykens en G. Cluckers, *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief* (3^e druk; Leuven 2006) 69; K. van de Vijfeijken, *De menstekening als screeningsinstrument voor de cognitieve ontwikkeling en sociaal emotionele problematiek* (Leiden 2001) 1.

¹¹⁷ C.A. Malchiodi, *Understanding children's drawings* (New York 1998) viii, xi.

¹¹⁸ Verantwoording van de gebruikte bronnen: De beschrijvingen in paragraaf drie en vier zijn hoofdzakelijk gebaseerd op de werken van Meykens (verbonden aan de K.U. Leuven als klinisch psycholoog en kindervertherapeut) en Cluckers (hoogleraar klinische ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie aan de K.U. Leuven), en Foks-Appelman (creatief therapeut). Beide zijn geschreven vanuit het perspectief van de analytische psychologie en gepubliceerd door educatief-wetenschappelijke uitgeverij (Acco en Eburon). Ze zijn bedoeld als oriënterend kader in professionele opleidingen, en voor de praktijk van (klinisch) psychologen en (creatief) therapeuten. Verschillende opleidingen – o.a. creatieve therapie, de pabo, en het Rino; opleidingen voor professionals in de GGZ – gebruiken de boeken als studiemateriaal en diverse beroepsverenigingen in het betreffende vakgebied bevelen de literatuur aan op hun websites.

paragraaf worden de laatste twee deelvragen van het theoretisch kader beantwoord: Uit welke elementen dient een adequate tekeninganalyse binnen gehechtheidsonderzoek te bestaan? En in het verlengde daarvan: Welke tekeningaspecten wijzen mogelijk op gehechtheidsproblematiek? Het hoofdstuk wordt afgerond met een samenvattende slotparagraaf, waarin een beknopt overzicht wordt gegeven van de belangrijkste besproken theorie in relatie tot het onderzoeksgedeelte en de uiteindelijke beantwoording van de hoofdvraag van deze scriptie.

3.2 Het analyseren van kindertekeningen: een korte historische schets

De geschiedenis van de tekeninganalyse wordt gevormd door een wetenschappelijke en een therapeutische lijn, die elkaar wederzijds beïnvloed hebben. De wetenschappelijke belangstelling ontstaat aan het einde van de negentiende eeuw. In eerste instantie richtte het onderzoek zich met name op de tekenontwikkeling als zodanig, waarbij verschillende fasenindelingen tot stand kwamen. Als aan het begin van de vorige eeuw de interesse voor intelligentie – en het testen daarvan – toeneemt, verruimt ook het onderzoeksveld van het tekenen zich.¹¹⁹ De bekendste tekenintelligentietest die destijds ontwikkeld werd, is de Draw-a-Man test van Goodenough.¹²⁰ Onder invloed van de psychoanalyse wordt vanaf 1940 ook onderzoek gedaan naar de rol van projectie in kindertekeningen.¹²¹ Machover bedacht een test waarbij tekenkenmerken gekoppeld werden aan de interne belevingswereld en persoonlijkheidsstructuur van het kind, die zij de Draw-a-Person test noemde.¹²² In de jaren zeventig verschoof de aandacht van de bestudering van het tekenproduct naar de onderliggende tekenprocessen, wat voor een meer betrouwbare analyse heeft gezorgd. Ook later onderzoek naar de verschillende tekenstrategieën die het kind voor de structurering van een tekening hanteert, heeft daaraan bijgedragen.¹²³

Evenals de wetenschappelijke geschiedenislijn kent ook de therapeutische haar oorsprong aan het einde van de negentiende eeuw, en wel binnen een psychiatrische context. Met de komst van nieuwe ideeën omtrent de verpleging, verzorging, en activering van psychiatrisch patiënten werd ruimte gecreëerd voor het inzetten van beeldende vorming als onderdeel van therapie. Van een apart vakgebied was destijds echter nog geen sprake. Onder invloed van de psychoanalyse ontstond in de jaren vijftig de zogenaamde ABC-therapie,

¹¹⁹ R.M. Vick, 'A brief history of art therapy', in: C.A. Malchiodi ed., *Handbook of art therapy* (2^e druk; New York 2012) 5-16, aldaar 12; Vijfeijken, *De menstekening*, 3.

¹²⁰ Zie hiervoor: F. Goodenough, *Measurement of intelligence by drawings* (New York 1926).

¹²¹ Vick, *A brief history*, 7-8; Vijfeijken, *De menstekening*, 3-4.

¹²² Zie hiervoor: K. Machover, *Personality projection in the drawings of the human figure* (Springfield 1949).

¹²³ Vijfeijken, *De menstekening*, 4.

waaronder de arbeids-, bewegings-, en creatieve therapie geschaard werden. De eerste creatief therapeuten kwamen uit verschillende werkvelden, van kunstenaars en psychologen tot therapeuten met een sociaalpedagogische achtergrond. Daar kwam verandering in toen opleidingsinstituut Middeloo in 1965 de eerste gekwalificeerde opleiding tot creatief therapeut aanbood. In de jaren tachtig breidde het opleidingsaanbod zich uit tot vier instellingen die – voortkomend uit de diverse achtergronden van de eerste beroepsbeoefenaars – vanuit verschillende visies werkten. Zo ontstonden in Nederland drie basistheorieën met het humanistische mensbeeld als fundament, waarbij afhankelijk van de achtergrond van de bedenkers de nadruk gelegd werd op psychodynamische, gedragstherapeutische, en/of kunstzinnige elementen.¹²⁴ De basistheorie die onder therapeuten het breedst gedragen wordt, is het analoge procesmodel.¹²⁵ Kerngedachte binnen dit model is dat innerlijke psychische processen via het tekenproces tot uiting komen en naderhand geduid kunnen worden.¹²⁶

3.3 De tekenontwikkeling psychodynamisch bekeken

In de voorgaande hoofdstukken is al duidelijk geworden dat de wederzijdse interactie tussen het kind en zijn omgeving toeneemt naarmate het zich verder ontwikkelt. Afhankelijk van de ontwikkelingsfase staan verschillende omgevingsaspecten centraal en treden bepaalde affectieve ervaringen op de voorgrond. Op jonge leeftijd interacteert het kind vanuit primaire driften met zijn omgeving door de lichaamsfuncties zelf en de motoriek, wat zorgt voor bevrediging of frustratie. Het voorstellingsvermogen komt pas later via beeldvorming en taal tot stand. Ook in de tekenontwikkeling komen deze psychodynamische aspecten tot uiting. Iedere tekening draagt bovendien een bepaalde betekenis in zich, waarbij het tekenproces als zodanig bijdraagt aan de uitbreiding van symbolisatiemogelijkheden. Zo wordt de opbouw van de persoonlijkheidsstructuur middels tekenactiviteiten ondersteund en bevorderd.¹²⁷

Hoewel wetenschappers het niet eens zijn over het aantal te onderscheiden tekenfasen en de daarbij horende leeftijdsgrenzen, komen beschrijvingen van de ontwikkelingslijnen nagenoeg overeen. Omtrent de totstandkoming van de mensfiguur bestaat verschil van mening. Waar sommigen stellen dat niet weergegeven delen daadwerkelijk ontbreken, gaan

¹²⁴ Toelichting bij de verschillende basistheorieën: 1. De creatiefprocesstheorie richt zich exclusief op het psychodynamische, de ‘spelende mens’ staat centraal; 2. De kunstanaloge benadering gaat ervan uit dat beeldende therapie in de kern toegepaste kunst is en richt zich daarmee op de wisselwerking tussen het gedragstherapeutische en kunstzinnige; 3. Binnen het analoge procesmodel ligt de nadruk op het psychodynamische en gedragstherapeutische, waarbij het kunstzinnige medium als middel beschouwd wordt.

¹²⁵ C. Schweizer e.a., *Handboek beeldende therapie. Uit de verf* (Houten 2009) 34-42; Vick, *A brief history*, 10-13.

¹²⁶ Schweizer, *Handboek beeldende therapie*, 63, 70.

¹²⁷ Meykens, *Kindertekeningen*, 18.

anderen ervan uit dat deze in de beleving van het kind wel aanwezig zijn, maar ongedifferentieerd blijven.¹²⁸ In dit hoofdstuk wordt de fasering van Meykens en Cluckers gevolgd, omdat zij werken vanuit het analoge procesmodel en in hun beschrijving ook aandacht besteden aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind.¹²⁹ In het kader van de onderzoeksvraag is juist die wisselwerking tussen de tekenontwikkeling en de sociaal-emotionele ontwikkeling van belang.

In het vervolg van deze paragraaf worden de verschillende fasen van de tekenontwikkeling uitgewerkt: het krabbelstadium, het figuratieve stadium, het schematische stadium, en het naturalistische stadium. Overigens dienen de gestelde leeftijdsgrenzen niet te strikt gehanteerd te worden. Sommige kinderen ontwikkelen zich nu eenmaal trager dan hun leeftijdsgenoten zonder dat daar bepaalde problematiek aan ten grondslag ligt. Bovendien kan de afwezigheid van een stadiumkenmerk ook verband houden met de persoonlijke voorkeur en tekenstijl van het kind. Daarnaast verloopt de tekenontwikkeling bij meisjes vaak sneller dan bij jongens.¹³⁰

3.3.1 *Het krabbelstadium – 6 maanden tot 3 jaar*

In dit vroegste tekenstadium staat het motorische aspect van het tekenen centraal. Het kind begint te krabbelen, omdat het plezier beleeft aan het ritmisch herhalen van bewegingen. Van visuele controle is nog geen sprake en het tekenen verloopt dan ook in omgekeerde volgorde; eerst worden de motorische krabbels uitgevoerd en vervolgens ziet het kind deze op het papier staan. Kenmerkend voor dit stadium zijn de zogenaamde weggaande lijnen, welke afhankelijk van de gebruikte hand vanaf het kind naar links of naar rechts getekend worden. In de periode van achttien tot vierentwintig maanden ontdekt het kind het verband tussen zijn beweging en de ontstane krabbels. De beweegreden voor het tekenen verschuift naar het creëren van deze lijnen, waarbij het kind gebruikmaakt van vegende lijnen, gebogen lijnen, stippelen, en spiralen. Als het kind in staat is tot het laten kruisen van twee lijnen, en de horizontale lijn wordt ontdubbelt in een lucht- en grondlijn, is het eindpunt van het krabbelen bereikt.¹³¹

In de krabbels van jonge kinderen is nog geen sprake van echte symboliek, maar daar komt vanaf omstreeks drie jaar verandering in. Het tekenen van de gesloten cirkel wordt als

¹²⁸ Vijfeijken, *De menstekening*, 4-5.

¹²⁹ Meykens, *Kindertekeningen*, 14.

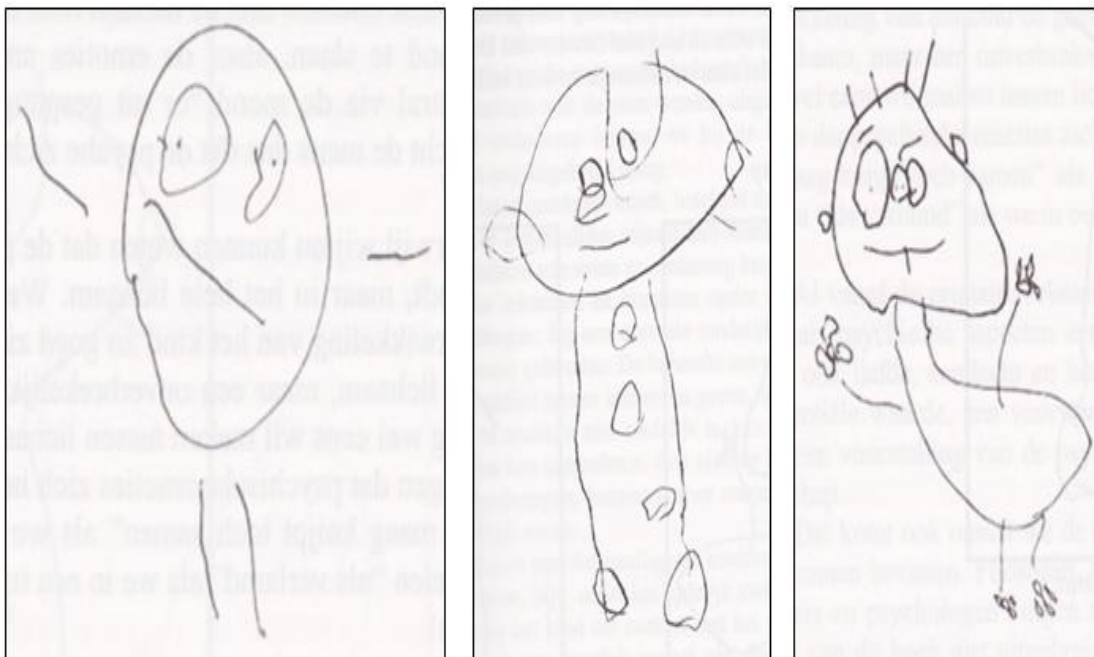
¹³⁰ Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 184-185; Meykens, *Kindertekeningen*, 57; Vijfeijken, *De menstekening*, 4.

¹³¹ W.J.L. Klijn en S. Scheller-Dijkers, *Waar woorden tekortschieten. Praktijk en theorie van beeldende systeemtherapie* (Leuven 2006) 84-85; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 68-81; Meykens, *Kindertekeningen*, 21-45; Vijfeijken, *De menstekening*, 4-5.

eerste symbool beschouwd, dat psychodynamisch geduid kan worden. De ronde vorm verwijst naar de moeder, en in het verlengde daarvan naar het eerste contact. Met het tekenen ervan worden deze relationele ervaringen uit het orale stadium onbewust opnieuw opgeroepen, wat het kind als prettig ervaart. Tevens wordt de cirkel als signaal gezien van het ontwikkelde vermogen om onderscheid te maken tussen het zelf en de buitenwereld. Tijdens het separatie-individueelproces dat hierop volgt, tekent het kind weggaande stralen vanuit de cirkel. Zij symboliseren het ontdekken van de buitenwereld met de moeder als veilige basis.¹³²

3.3.2 *Het figuratieve stadium – 3 tot 5 jaar*

In het figuratieve stadium staat de toenemende beheersing van waarnemings- en vormgevingsprocessen centraal, waarbij de mensfiguur als uitgangspunt dient. Het kind is nu in staat tot representatie, maar het getekende is eerder symbolisch dan realistisch te noemen.¹³³ Hieronder worden achtereenvolgens de drie sub-fasen van het figuratieve stadium besproken; de koppoter, de verlengde koppoter, en de volledige menstekening.

Afbeelding 4 | Koppoter, verlengde koppoter, volledige menstekening (Foks-Appelman 2014)

- *De koppoter – 3 en 4 jaar*

Op een gegeven moment ontdekt het kind in zijn tekening een mens, waarmee ervaring en beeld voor het eerst worden samengebracht. Dit “ontdekken” dient overigens niet te

¹³² Meykens, *Kindertekeningen*, 23, 30-33.

¹³³ *Ibidem*, 45-47; Vijfeijken, *De menstekening*, 4.

letterlijk opgevat te worden, aangezien kinderen zowel op school als thuis aangestuurd worden op het tekenen ervan. In ieder geval kan gesteld worden dat de tegenstelling tussen de innerlijke en uiterlijke belevingswereld hiermee voor het eerst wordt overstegen. Bezien vanuit de theorie van Winnicott kan gesteld worden dat sprake is van een transitioneel fenomeen. Het getekende roept soortgelijke gevoelens op als de realiteit. Het kind gaat nu bepaalde tekenschema's ontwikkelen, welke de ervaringen met de moeder op symbolisch vlak weten op te roepen. Zo tekent het kind bijvoorbeeld zichzelf met zijn moeder, waardoor zij in geval van afwezigheid toch nabij is. Dit proces speelt zich grotendeels in het onbewuste af en wordt gezien als de belangrijkste stap naar het daadwerkelijke symboliseren.¹³⁴

Een mens wordt getekend vanuit een mentaal model dat al vrij goed ontwikkeld is, maar dat het kind grafisch nog niet volledig kan verbeelden. Het tekenschema bestaat uit een cirkel voor het hoofd, ogen en mond, en vertrekkende lijnen uit het hoofd voor de armen en benen. Bovendien lukt het vaak niet de onderdelen op de juiste plek weer te geven. De tekenschema's zijn nog onduidelijk en instabiel, en er is nog geen sprake van differentiatie in geslacht. Als er meerdere objecten op een tekening worden afgebeeld, nemen deze ieder hun eigen ruimte in en is er nog geen sprake van onderling verband. Aan het eind van de fase wordt het schema stabiel en worden ook de haren, neus, en oren getekend.¹³⁵

Twee psychodynamische ontwikkelingen vinden hun weerslag in de symboliek van het getekende. De koppoters wijzen vanwege de grote nadruk op het gelaat naar het gesocialiseerde orale zelfbeeld van het kind. Het eerste sociale contact verloopt immers via de gezichtsexpressie van de moeder, waarbij het voeden een centrale plaats inneemt. Daarnaast wordt ook een toegenomen mate van onafhankelijkheid zichtbaar in het weergeven van armen en benen. Toch blijft ook de behoefte aan nabijheid duidelijk in de tekening aanwezig. Vaak worden twee of meer mensfiguren getekend om ook symbolisch te kunnen uiten dat het kind de ouders nabij wil houden.¹³⁶

○ *De verlengde koppoter – 4 en 5 jaar*

In deze tekenfase staat het opvullen en verder differentiëren van het mensschema centraal. Het kind heeft slechts een beperkt aantal vormen tot zijn beschikking en tekent

¹³⁴ Meykens, *Kindertekeningen*, 48.

¹³⁵ Ibidem, 48-49.

¹³⁶ T. Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens. De betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie* (6^e druk; Delft 2014) 59-60; Meykens, *Kindertekeningen*, 49-50.

voornamelijk cirkels. Ervaring en beleving blijven het uitgangspunt van het tekenen en de ledenmaten vertrekken nog vanuit het hoofd. De benen worden nu echter verlengd weergegeven en voorzien van veelal grote voeten. Ook de oren zijn nadrukkelijk aanwezig, doordat deze verhoudingsgewijs te groot getekend worden. In tegenstelling tot de koppoters uit de voorgaande fase, worden de verlengde koppoters ingekleurd en krijgen zo een affectieve lading toegekend. Daarnaast verschijnen de eerste scènes, landschappen, en objecten om het blad op te vullen.¹³⁷

Een aantal van de hierboven beschreven elementen kunnen in verband gebracht worden met de psychodynamische ontwikkeling van het kind. Zo verwijzen de verlengde benen en grote voeten naar de toegenomen bewegingsmogelijkheden en onafhankelijkheid, wat op een goede anale ontwikkeling wijst. Het tekenen van oren symboliseert een beginnend Superego. Kritiek wordt immers via de oren beluisterd en draagt bij aan de gewetensvorming. Ten slotte wordt gesteld dat een kind dat objecten toevoegt aan zijn menstekening zich kan positioneren ten opzichte van zijn omgeving; doordat het deze beter kan controleren, worden ook angsten beter beheersbaar.¹³⁸

o *De volledige menstekening – omstreeks 5 jaar*

In de volledige menstekening zijn de krabbels definitief verdwenen, omdat het kind inmiddels in staat is een fundamenteel onderscheid te maken tussen subject en object. Een belangrijke stap in de tekenontwikkeling betreft het afsluiten van de romp, waardoor armen en benen niet langer vanuit het hoofd vertrekken. Daarnaast worden aan de mensfiguren versieringen toegevoegd, welke een eerste differentiatie in geslacht aanduiden. Tevens wordt de romp van een man nu rechthoekig of vierkant getekend, terwijl deze bij een vrouw een driehoekige of ronde vorm krijgt. Het tekenschema blijft dus nog constructief, de mensfiguur bestaat uit een aaneenschakeling van losse vormen. Opvallend is verder dat een vrouw tot een leeftijd van negen à tien jaar groter wordt afgebeeld dan een man, verwijzend naar het grotere belang van de moeder. Kenmerkend voor de volledige menstekening is verder dat in het tekenen transparantie optreedt. Enerzijds geeft dit de mogelijkheid tot het tekenen van dingen die niet zichtbaar zijn, zoals een baby in de moederbuik. Anderzijds is dit de enige tekenstrategie die het kind bezit voor het weergeven van objecten die elkaar overlappen.¹³⁹

¹³⁷ Ibidem, 50-52.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 62-63; Meykens, *Kindertekeningen*, 53-55.

Ook in deze fase blijven de orale en anale ontwikkelingskenmerken belangrijk. Het tekenen van een verhoudingsgewijs te grote mond benadrukt de behoefte aan bevrediging. De geleidelijke terugdringing van afhankelijkheid wordt achtereenvolgens gesymboliseerd in de navel, het vervangen van de navel door knopen, en het weer verdwijnen van deze knopen. Geleidelijk wordt de symboliek dus abstracter, het getekende verwijst minder direct naar de oorspronkelijke ervaringen. De anale kenmerken komen in eerste instantie tot uiting in de rechtopstaande houding en het tekenen van de ledematen. Een verdere toename van controle wordt zichtbaar in het afsluiten van de romp, verwijzend naar het bereiken van de zindelijkheid. Naast deze orale en anale kenmerken, verschijnen ook de eerste fallische ontwikkelingskenmerken. De getekende mensfiguur wordt voorzien van elementen die de sekse aanduiden zoals borsten en genitaliën. Dit wordt verstaan als uiting van het opbouwen van de eigen geslachtsidentiteit en het aanvaarden daarvan.¹⁴⁰

3.3.3 Het schematische stadium – 5 tot 7 jaar

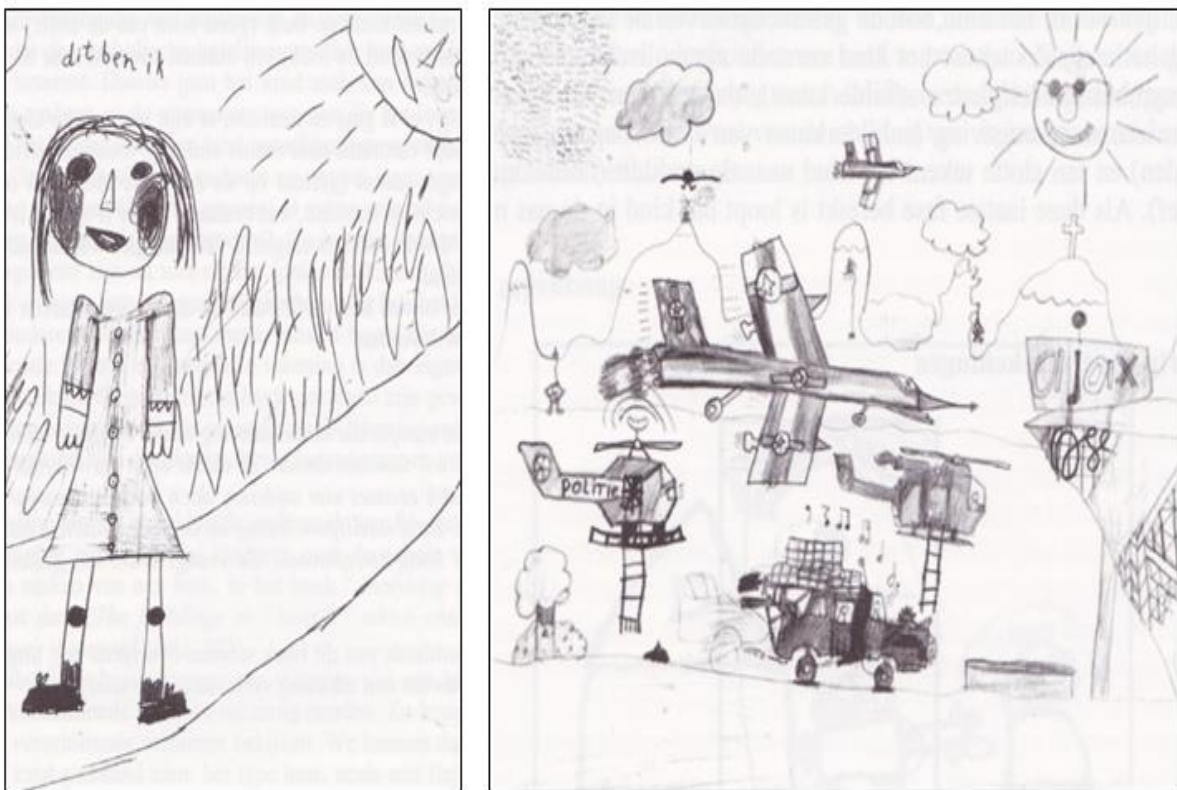
Het schematisch stadium wordt zo genoemd, omdat ieder kind in deze fase eigen tekenschema's ontwikkelt. Het betreft een persoonlijke tekentaal, die nog niet is aangepast aan modellen die gangbaar zijn binnen de cultuur waarin het kind opgroeit. Reeds verworven mensschema's worden geperfectioneerd en een vast schema voor dieren komt tot stand. Er wordt nog steeds getekend vanuit datgene wat het kind weet en beleeft. Van afstemming met wat het in de buitenwereld ziet, is nog nauwelijks sprake. Door het magisch denken dat kenmerkend is voor kinderen van deze leeftijd, ervaart het nog geen onderscheid tussen de innerlijke fantasiewereld en externe realiteit. Deze tekenfase wordt ook wel de expressieve bloeiperiode genoemd, omdat het kind grote waarde hecht aan deze expressiviteit en zijn tekeningen voorziet van allerlei decoratieve elementen. Daarnaast leert het om armen en benen tweedimensionaal weer te geven, en worden handen met vingers en voeten getekend. Aan het einde van dit stadium zijn de meeste tekeningen al behoorlijk representatief, waarbij duidelijk onderscheid in geslacht wordt gemaakt door haardracht, kleding, en lichaamsvorm.¹⁴¹

Ontwikkelingspsychologisch gezien is in deze fase de overgang van de centraalstelling van het zelf, naar een grotere gerichtheid op de buitenwereld van belang. In de eerste plaats wordt dit in de tekeningen zichtbaar door het afbeelden van bijvoorbeeld huizen, auto's, en

¹⁴⁰ Idem.

¹⁴¹ Klijn, *Waar woorden tekortschieten*, 87-91; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 85-88; Meykens, *Kindertekeningen*, 56-57.

vliegtuigen. Daarnaast wordt de tekening beter gelokaliseerd; objecten worden verticaal ten opzichte van de bodemlijn of rand van het papier getekend. Gesteld wordt dat het meer beneden op het blad tekenen verband houdt met het geconfronteerd worden met de eigen kleinheid en daarbij horende beperkingen. Ook het tekenen van kleinere objecten symboliseert deze confrontatie. Daarnaast verandert de wijze waarop de behoefte aan veilige gehechtheidsrelaties en afhankelijkheid in tekeningen tot uitdrukking komt. Was dit voorheen door het tekenen van de ouders in de nabijheid van het kind, nu wordt dit meer abstract en symbolisch weergegeven door een hart, de zon, of de aarde. Voor de ontwikkeling van het kind betekent dit dat het de interne werkmodellen van gehechtheid heeft weten te internaliseren en zijn angsten, verlangens, en conflicten kan verbeelden in gedifferentieerde symbolen.¹⁴²

Afbeelding 5 | Schematisch en naturalistisch stadium (Foks-Appelman 2014)

3.3.4 Het naturalistische stadium – 7 tot 12 jaar

In het naturalistische tekenstadium komt het realiteitsprincipe centraal te staan. De menstekening ontwikkelt zich van een samengesteld figuur tot een meer schetsmatige weergave van contouren. Het kind leert de armen en benen op de juiste plaats aan het lichaam te tekenen, is in staat tot een betere weergave van proporties, en er wordt gedetailleerder

¹⁴² Ibidem, 57.

getekend. Daarnaast ontwikkelt het kind het vermogen om vanuit een bepaald perspectief te tekenen, waardoor een betere vlakverdeling ontstaat en de mogelijkheid om andere aanzichten weer te geven. De verschillende objecten worden bovendien niet langer in een eigen ruimte getekend, maar in relatie tot anderen.¹⁴³

Vanuit psychodynamisch oogpunt vinden in deze fase twee ontwikkelingen plaats. Enerzijds wordt het magisch denken teruggedrongen, waardoor het logisch denken aan terrein wint. Anderzijds wordt de sociale omgeving van het kind groter, waarbij een evenwicht gevonden dient te worden tussen personalisatie en socialisatie. Deze beide ontwikkelingen komen ook in het tekenen tot uiting. Er ontstaat een grotere differentiatie tussen figuren, waarbij onderscheid in kleding en beweging kenmerkend zijn. De socialisatie brengt een proces van overname van tekenschema's van anderen teweeg. Deels om zich aan te passen aan de sociale normen, maar zeker ook om de eigen tekencapaciteiten te vergroten.¹⁴⁴ Voor het duiden van symbolen in een tekeninganalyse heeft dit grote gevolgen. Deze kunnen immers evengoed van een ander kind zijn overgenomen, waardoor de eigen innerlijke belevingswereld een stuk minder duidelijk in het getekende naar voren komt en gezocht dient te worden in de individuele keuzes die het kind binnen het algemene tekenschema maakt. Denk bijvoorbeeld aan het toevoegen van extra elementen, de verhouding tussen de getekende objecten, de algehele vormgeving, en het kleurgebruik. In regressieve tekenelementen blijft onderliggende sociaal-emotionele of relationele problematiek daarentegen wel zichtbaar.¹⁴⁵

Met het aanbreken van de pubertijd neemt de toenemende detaillering weer af. Observatie en reflectie richten zich op het zelf en het eigen product, waardoor het resultaat steeds belangrijker wordt. De puber wordt tijdens het tekenen geconfronteerd met het eigen onvermogen en velen zijn zo kritisch dat het tekenen volledig stopt. Andere mogelijkheden om een dergelijke confrontatie te vermijden, zijn; het bewust onzorgvuldig tekenen, het weergeven van geometrische figuren, en het (na-)tekenen van stereotype figuren of cartoons.¹⁴⁶ Deze emotionele remming met betrekking tot de creativiteit komt gedeeltelijk voort uit lichamelijke veranderingen – waardoor het eigen lichaam als onsamenhangend wordt ervaren – en andere aanpassingsmoeilijkheden. In tekeningen vertaalt dit zich in een moeite met het afbeelden van mensfiguren, het weglaten van grote delen van het lichaam, en het

¹⁴³ Klijn, *Waar woorden tekortschieten*, 91-93; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 91-97; Meykens, *Kindertekeningen*, 58; Vijfeijken, *De menstekening*, 8.

¹⁴⁴ Meykens, *Kindertekeningen*, 59-60.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 60.

¹⁴⁶ Hoewel het een deelfase binnen het naturalistisch stadium betreft, zullen de kenmerkende aspecten van dit stadium veelal naar de achtergrond verdwijnen.

vermijden van seksuele kenmerken. In plaats daarvan worden andere objecten of voorwerpen aan de tekening toegevoegd.¹⁴⁷

Met de pubertijd als sub-fase binnen het naturalistische stadium is het eindpunt van de tekenontwikkeling bereikt. Kennis van deze normale ontwikkeling is voor een adequate tekeninganalyse van belang, omdat van daaruit afwijkingen kunnen worden gesignaleerd. Dergelijke regressieve elementen wijzen mogelijk op onderliggende sociaal-emotionele of relationele problematiek, maar kunnen ook voortkomen uit een achterstand in de cognitieve ontwikkeling. Voor een goede beeldvorming dient een tekeninganalyse daarom uit meerdere onderdelen te bestaan.¹⁴⁸ De beoordeling van het tekenniveau is er daar een van; de overige staan in de vierde paragraaf centraal.

3.4 Het analyseren van kindertekeningen

Het analyseren van tekeningen maakt over het algemeen deel uit van een breder onderzoeksproces. Kenmerkend is dan ook dat de tekeningen tot stand komen binnen een speciale relatie en tegen de achtergrond van een bepaalde (hulp-)vraag. De onderzoeker of therapeut dient zich bewust te zijn van de mogelijke invloed van deze aspecten op het tekenproces. Het verdient daarom de voorkeur zelf het materiaal te verzamelen of, indien dit niet mogelijk is, een nauwkeurige beschrijving van het tekenproces te laten aanleveren.¹⁴⁹ Ten behoeve van de betrouwbaarheid is het daarnaast van belang eerst te beschrijven wat er op de tekening te zien is en pas daarna over te gaan tot de interpretatieve tekeninganalyse. Hoewel de thematiek van de tekening – al dan niet door het kind zelf toegelicht – en het gevoel dat het getekende oproept veelzeggend kunnen zijn, dienen deze altijd aan waarneembare aspecten verbonden te worden.¹⁵⁰ Een volledige interpretatieve tekeninganalyse bestaat – naast de beoordeling van het ontwikkelingsniveau – uit het analyseren van de getekende elementen en symbolen, het kleurgebruik, de vlakverdeling, de grafische aspecten, het tekenproces als zodanig, en het narratief waarmee een tekenopdracht afgesloten dient te worden.¹⁵¹ In de subparagrafen op de volgende pagina's volgt een toelichting per onderdeel.

¹⁴⁷ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 113-116; Klijn, *Waar woorden tekortschieten*, 93; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 97-98; Meykens, *Kindertekeningen*, 60-63; Vijfeijken, *De menstekening*, 8.

¹⁴⁸ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 31; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 98; Vijfeijken, *De menstekening*, 170.

¹⁴⁹ Meykens, *Kindertekeningen*, 71, 75.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 91-93.

¹⁵¹ De verschillende onderdelen van de tekeninganalyse zijn overgenomen van Meykens en Cluckers.

3.4.1 Elementen en symbolen

Voor de inhoudelijke analyse van de tekening dient in de eerste plaats gekeken te worden naar de gehele voorstelling om het thema vast te stellen. Daarnaast kunnen de getekende objecten en de verschillende elementen waaruit een object bestaat afzonderlijk een symbolische betekenis hebben. Vanuit een psychodynamische invalshoek wordt daarbij ook de vormgeving geanalyseerd. Zo kunnen korte of juist lange armen en benen verwijzen naar de manier waarop het kind in de wereld staat. Hoewel de inhoudelijke symboliek in een tekening tot de belangrijkste aspecten van de tekeninganalyse behoort, moet worden opgepast voor al te snelle conclusies. Het is namelijk evengoed mogelijk dat dergelijke elementen verband houden met het ontwikkelingsniveau van het kind of de tekenstrategieën die het hanteert.¹⁵²

Naast een psychodynamische betekenis kunnen bepaalde symbolen ook een archetypische betekenis hebben. Het gaat hierbij om afbeeldingen die in verschillende tijdperken en culturen gebruikt worden en een universele betekenis dragen. Vaak hebben zij echter meerdere of tegenstrijdige betekenissen. De betekenis kan bovendien veranderen als verschillende archetypische symbolen op eenzelfde tekening te zien zijn. Hoewel er naslagwerken zijn voor een dergelijke symbolische duiding, dient de betekenis dus in de context van het getekende te worden vastgesteld.¹⁵³

3.4.2 Kleurgebruik

Sommige onderzoekers stellen dat de kleursymboliek van nature in de mens aanwezig is; de betekenis is volgens hen dus geen constructie en de gevoelswaarde wordt als universeel beschouwd. In het verlengde daarvan maakten zij een onderverdeling in warme, koude en neutrale kleuren, die zowel positieve als negatieve affectieve betekenissen kunnen hebben.¹⁵⁴

Onder anderen Alschuler en Hattwick beweerden daarnaast dat het kleurgebruik in verband kan worden gebracht met de persoonlijkheid van het kind. Zo zou verlegenheid in een tekening bijvoorbeeld af te leiden zijn van een veelvuldig gebruik van de kleur oranje.¹⁵⁵

Recente wetenschappers gaan tegenwoordig echter uit van een andersoortige relatie tussen het affectieve en de kleurkeuze van het kind. In diverse onderzoeken maakten zij aannemelijk – door het kind de aanwezige kleuren voorafgaand aan de tekenopdracht van meest favoriet tot minst favoriet te laten sorteren – dat favoriete kleuren gebruikt worden voor

¹⁵² Meykens, *Kindertekeningen*, 95-96.

¹⁵³ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 3-7, 97.

¹⁵⁴ Zie hiervoor (o.a.): J.N. Buck, *The house-tree-person technique* (2^e druk; Beverly Hills 1970); J. Royer, *Que nous disent les dessins d'enfants?* (Marseille 1995); J. Royer, *Le dessin d'une maison. Image de l'adaptation sociale de l'enfant* (Issy-les Moulineaux 1989).

¹⁵⁵ Zie hiervoor: R.H. Alschuler en L.W.B. Hattwick, *Painting and personality* (Chicago 1947).

het inkleuren van positief ervaren objecten en de minst favoriete voor negatieve objecten. Daarnaast deden zij nog een aantal andere belangrijke ontdekkingen, te weten dat: de kleuren bruin en zwart bij nagenoeg alle kinderen minst favoriet waren en dus voor de meest negatieve objecten gebruikt werden; hoe positiever het kind het object ervaart, hoe meer differentiatie in kleurgebruik het aanbrengt; het kind onderscheid maakt in lichte (positieve objecten) en donkere (negatieve objecten) tinten, wanneer slechts één kleur beschikbaar is.¹⁵⁶ Bij het analyseren van het kleurgebruik in tekeningen dient overigens niet alleen aandacht besteed te worden aan de affectieve betekenis van de verschillende kleuren. Ook de overeenkomstigheid met de realiteit, de hoeveelheid kleur, het niet inkleuren van een specifiek object, en het weigeren van kleurgebruik, zijn voor een adequate tekeninganalyse van belang.¹⁵⁷

3.4.3 Vlakverdeling

De positionering van getekende objecten wordt als structureel basisaspect beschouwd, waaraan een psychodynamische betekenis kan worden toegekend. Hoe het kind de grafische ruimte van het blad vult, hangt namelijk samen met de wijze waarop het in de wereld staat. Waar kinderen met een basisgevoel van vertrouwen over het algemeen het gehele blad vullen, gebruiken angstige en onzekere kinderen vaak slechts een klein gedeelte ervan. Naast de invulling van het blad zijn ook het gebruik van de randen en de onderlinge verhoudingen tussen objecten van belang. Sommige kinderen gebruiken de randen als veilige, controleerbare ondergrond ter compensatie van hun onveilige basisgevoel. Het afsnijden van tekeningen door de bladrand heeft – afhankelijk van hetgeen getekend wordt – ook een symbolische betekenis, welke over het algemeen verband houdt met gevoelens van angst, spanning en onveiligheid. Ook in de compositie van een tekening kan een bepaalde spanning zichtbaar worden, bijvoorbeeld in het tekenen van scheidingslijnen of barrières. Soms worden objecten door vastomlijnde vlakken van elkaar gescheiden als in een stripverhaal, wat kan wijzen op een verlangen naar veilige begrenzing.¹⁵⁸

¹⁵⁶ E. Burkitt en L. Sheppard, 'Children's colour use to portray themselves and others with happy, sad and mixed emotion', *Educational psychology* 34.2 (2014) 231-251, aldaar 231-233; E. Burkitt en M. Barrett, 'The effects of different drawing materials on children's drawings of positive and negative human figures', *Educational psychology* 31.4 (2011) 459-479, aldaar 462, 467; E. Burkitt, M. Barrett en A. Davis, 'Children's colour choices for completing drawings of affectively characterised topics', *Journal of child psychology and psychiatry* 44.3 (2003) 445-655, aldaar 452-454.

¹⁵⁷ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 119; Meykens, *Kindertekeningen*, 114.

¹⁵⁸ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 128-130; Meykens, *Kindertekeningen*, 109-112.

3.4.4 Grafische aspecten

Het analyseren van de wijze waarop de lijnen getekend zijn, moet vooral als een aanvulling op de overige analysecomponenten worden gezien en is enkel toepasbaar wanneer de tekening gemaakt is door een kind van negen jaar of ouder. Vanaf die leeftijd heeft het namelijk een motorische maturiteit bereikt, waardoor de lijnen als afspiegeling van primaire emoties uit het onbewuste beschouwd kunnen worden. Zo verwijzen directe lijnen naar een grote mate van zelfverzekerdheid, komt het hernemen van lijnen vaker voor bij sensitieve kinderen, en wijst het gebruiken van overwegend ronde of juist rechte lijnen op een “zacht” dan wel “hard” karakter. Ook de druk die tijdens het tekenen op het blad uitgeoefend wordt, kan aan een analyse worden onderworpen. Waar lichte lijnen in verband gebracht worden met onder andere gevoeligheid, onzekerheid, en angst, wijzen donkere lijnen op zelfverzekerdheid, intense gevoelens, en zintuiglijkheid. Overigens mag niet ongenoemd blijven dat de uitgeoefende druk daarnaast mede afhankelijk kan zijn van de belangrijkheid die het kind aan het getekende toekent. Wat betreft de materiaalkeuze dient voor een optimale analyse van de grafische aspecten met (kleur-)potlood getekend te worden.¹⁵⁹

3.4.5 Tekenproces

Naast de analyse van de tekening zelf verschaft de observatie van verschillende aspecten tijdens het tekenproces belangrijke aanvullende informatie. Ten eerste biedt de primaire reactie van het kind op de specifieke tekenopdracht inzicht in de beleving van de thematiek. Bij een totale afwijzing van het tekenen of een grote weerstand met betrekking tot bepaalde thema's is over het algemeen sprake van relationele problematiek. Het gevraagde roept bij het kind dan een dusdanig hoog spanningsniveau op, dat het vermijdingsstrategieën toepast of volledig blokkeert. Ten tweede kunnen zich tijdens het tekenen allerlei verstoringen voordoen, zoals aarzelingen, uitgummen, hertekenen, en opnieuw beginnen. Wanneer sprake is van een basisgevoel van veiligheid zal een opgelegde tekenopdracht over het algemeen soepel verlopen en ervaart het kind een zekere mate van creatieve vrijheid. Is er daarentegen sprake van een basisgevoel van onveiligheid, dan verloopt het proces moeizamer, gaat het kind onzorgvuldig te werk, of vindt het lastig zichzelf op papier te uitten. Ten derde verdient ook de observatie van het relationele de nodige aandacht, waarbij de centrale vraag is welke plaats de tekenopdracht inneemt in de relatie tussen kind en onderzoeker of therapeut. Zo kan het kind het gevoel hebben dat het een prestatie moet leveren of zoekt het voortdurend

¹⁵⁹ Ibidem, 107-108.

bevestiging bij de ander. Ten slotte kan ook de lichaamshouding en motoriek van het kind aanvullende informatie verschaffen. Daarbij dient bijvoorbeeld geobserveerd te worden of het kind openheid of geslotenheid uitstraalt en of het de tekening met het lijf afschermt of juist laat zien.¹⁶⁰

3.4.6 *Narratief*

Voor een adequate analyse is het van belang om na afloop van de tekenopdracht een zogenaamde navraag plaats te laten vinden. Op die manier krijgt het kind de gelegenheid iets over de tekening te vertellen en wordt meer zicht verkregen op de onderliggende beleving van het kind. Een open bespreking is hiervoor geschikter dan het afwerken van een vragenlijst. Door de tekening zelf en het daarbij horende narratief centraal te stellen, komen onbewuste gevoelens namelijk gemakkelijker aan de oppervlakte. Tijdens een dergelijke navraag dient het kind ook de gelegenheid te krijgen om de verschillende onderdelen van zijn tekening te beschrijven, zodat de interpretatieve analyse overeenkomt met wat het kind bedoeld heeft te tekenen.¹⁶¹

3.5 **Ten slotte**

Gekozen is voor het analyseren van kindertekeningen vanuit een psychodynamisch perspectief. Niet alleen omdat het merendeel van de Nederlandse creatief therapeuten vanuit deze benadering werkt (analoge procesmodel), maar zeker ook omdat dit perspectief goed aansluit bij de gehechtheids-thematiek van deze scriptie. Er is immers sprake van wederzijdse beïnvloeding tussen de psychodynamische ontwikkeling van het kind en de tekenontwikkeling.¹⁶² De tekeningaspecten die mogelijk verband houden met een onveilige gehechtheid, worden in deze slotparagraaf kort samengevat.

Tekenontwikkeling | Voor de signalering van sociaal-emotionele of relationele problematiek aan de hand van regressieve elementen, dient het niveau van de tekening vergeleken te worden met hetgeen op basis van de leeftijd van het kind verwacht mag worden.¹⁶³ De afbeelding op de volgende pagina geeft daarom een schematische weergave van de verschillende tekenstadia en de daarbij horende kenmerken.

¹⁶⁰ Ibidem, 76-78.

¹⁶¹ Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 48-49; Meykens, *Kindertekeningen*, 78-80.

¹⁶² Ibidem, 14, 18; Schweizer, *Handboek beeldende therapie*, 63, 70.

¹⁶³ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 31; Malchiodi, *Understanding children's drawings*, 98; Vijfeijken, *De menstekening*, 170.

Stadium		Kenmerken
Krabbelen <i>6 maanden-3 jaar</i>		<ul style="list-style-type: none"> ○ Ritmisch herhalen van bewegingen ○ Weggaande lijnen ○ <i>18-24 maanden:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Vegende lijnen - Gebogen lijnen - Stippelen - Spiralen ○ <i>Einde stadium:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Kruisen van twee lijnen - Ontdubbelen horizontale lijn in lucht- en grondlijn
Figuratief <i>3-5 jaar</i>	Koppoter <i>3-4 jaar</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Tekenschema mensfiguur:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Cirkel voor het hoofd - Ogen en mond - Vertrekkende lijnen uit het hoofd voor armen en benen ○ Onderdelen vaak niet op de juiste plek ○ Geen differentiatie in geslacht ○ Ieder object in eigen ruimte, geen onderling verband ○ <i>Einde stadium:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Haren - Neus en oren
	Verlengde koppoter <i>4-5 jaar</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Verlengde benen met veelal grote voeten ○ Oren verhoudingsgewijs te groot ○ Ingekleurde objecten ○ Scenes, landschappen, en objecten om het blad op te vullen
	Volledige menstekering <i>Omstreeks 5 jaar</i>	<ul style="list-style-type: none"> ○ Krabbels definitief verdwenen ○ Afsluiting romp, armen en benen niet langer vanuit het hoofd ○ Toevoegen van versieringen ○ Eerste differentiatie in geslacht (soms borsten en genitaliën) ○ Transparantie
Schematisch <i>5-7 jaar</i>		<ul style="list-style-type: none"> ○ Ontwikkeling eigen tekenschema's ○ Vast tekenschema voor dieren ○ Allerlei decoratieve elementen (expressieve bloeiperiode) ○ Tweedimensionale weergave van armen en benen ○ Handen met vingers en voeten ○ Duidelijk onderscheid in geslacht ○ Huizen, auto's, en vliegtuigen ○ Betere lokalisatie, objecten verticaal ten opzichte van de bla drand
Naturalistisch <i>7-12 jaar</i>		<ul style="list-style-type: none"> ○ Schetsmatige weergave van contouren ○ Armen en benen op de juiste plaats ○ Betere weergave van proporties ○ Toenemende detaillering ○ Perspectieftekenen, betere vlakverdeling en aanzichten ○ Objecten niet langer in eigen ruimte, maar in relatie tot elkaar ○ Grotere differentiatie tussen figuren (kleding en beweging) ○ <i>Pubertijd:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Afname detaillering - Bewust onzorgvuldig tekenen - Geometrische figuren - Stereotype figuren of cartoons (natekenen) - Moeite met mensfiguren, daarom vaak andere objecten

Afbeelding 6 | Schematisch overzicht van de normale tekenontwikkeling (paragraaf 3.3)

Elementen en symbolen | Het zou kunnen dat de gehele voorstelling naar de onveilige thuissituatie van het kind verwijst, daarom dient allereerst het thema van de tekening vastgesteld te worden. Daarnaast hebben sommige objecten en deel-objecten een symbolische betekenis, die zowel psychodynamisch als archetypisch kan zijn en mogelijk verband houdt met gevoelens van onveiligheid dan wel een verlangen naar veiligheid.¹⁶⁴

Kleurgebruik | Wat betreft de relatie tussen de kleurkeuze en de onderliggende belevingsaspecten wordt aangesloten bij de meest recente bevindingen. Op basis daarvan kan gesteld worden dat het kind voor favoriete kleuren kiest als het de gehechtheidsrelatie met het betreffende object positief ervaart, en omgekeerd. Daarnaast duidt weinig kleurdifferentiatie en het gebruik van veel bruin of zwart over het algemeen ook op een negatieve beleving van de objectrelatie. Hetzelfde geldt mogelijk voor het niet inkleuren van een bepaald object en het volledig weigeren van kleurgebruik. Overigens dient vanaf het naturalistische stadium ook de overeenkomstigheid met de realiteit in acht te worden genomen, omdat op die leeftijd het realiteitsprincipe centraal komt te staan.¹⁶⁵

Vlakverdeling | Het gebruiken van slechts een klein gedeelte van het tekenvel is een belangrijke aanwijzing voor gevoelens van angst en onveiligheid. Ook het gebruiken van de bladrand als veilige basis en het afsnijden van getekende objecten door de bladrand duiden hierop. Deze gevoelens kunnen tevens in de compositie naar voren komen, bijvoorbeeld in het gebruik van scheidingslijnen.¹⁶⁶

Grafische aspecten | Wanneer de tekening gemaakt is door een kind van negen jaar of ouder, verwijzen overwegend lichte lijnen en het hernemen van lijnen mogelijk naar angst en onzekerheid. Aangezien dit duidelijker naar voren komt in een tekening die met potlood is gemaakt, en in een volledige tekeninganalyse ook het kleurgebruik aan bod komt, dient het kind de tekenopdracht met kleurpotloden uit te voeren.¹⁶⁷

Tekenproces | Aanwijzingen met betrekking tot de onveilige gehechtheid van het kind kunnen tijdens het tekenproces tot uiting komen in: de primaire reactie op de tekenopdracht;

¹⁶⁴ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 3-7, 97; Meykens, *Kindertekeningen*, 95-96.

¹⁶⁵ Zie hiervoor (o.a.): Burkitt, *The effects of different drawing materials*, 462, 467; Burkitt, *Children's colour choices*, 452-454; Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 119.

¹⁶⁶ Ibidem, 128-130; Meykens, *Kindertekeningen*, 109-112.

¹⁶⁷ Ibidem, 107-108.

aarzelen, uitgummen, doorkrassen, of opnieuw beginnen; stresssignalen die voortkomen uit het gevoel te moeten presteren; het herhaaldelijk vragen om bevestiging van de onderzoeker; of juist een meer gesloten houding, waarbij de tekening wordt afgeschermd.¹⁶⁸

Narratief | Hoewel het signaleren van onveiligheid met behulp van het narratief in de theorie omtrent de tekeninganalyse nauwelijks aan bod komt, kan daarover vanuit een breder gehechtheidsperspectief wel het een en ander gezegd worden. In principe kunnen gevoelens van onveiligheid in het vertelde expliciet tot uiting komen, maar meestal zal het om meer impliciete verwijzingen gaan. Onveilig gehechte kinderen hebben immers vaak geen woorden voor hetgeen zij in de thuissituatie ervaren – of durven deze niet uit te spreken – en kunnen daarnaast geneigd zijn tot het geven van sociaal-wenselijke antwoorden. Overeenkomstig met het tekenproces kunnen ook in het proces van vertellen impliciete verwijzingen naar voren komen, bijvoorbeeld: het niet of nauwelijks vertellen; het niet beschrijven van specifieke objecten; het omzeilen van bepaalde vragen; of gedrag dat wijst op onzekerheid, nervositeit en angst.

Met dit hoofdstuk over het analyseren van kindertekeningen is het theoretisch kader compleet. In het tweede deel van deze scriptie staat het analyseren van het onderzoeksmateriaal binnen dit kader centraal. Daartoe wordt in het volgende hoofdstuk eerst de opzet van het praktijkonderzoek beschreven.

¹⁶⁸ Ibidem, 76-78.

Hoofdstuk 4 – Heb je ooit van het woord ‘God’ gehoord?

Beschrijving praktijkonderzoek: materiaal, instrumenten, verwachte resultaten

4.1 Inleiding

Het theoretisch kader waarbinnen het onderzoeksgedeelte van deze scriptie wordt uitgewerkt, is in de voorgaande drie hoofdstukken geschetst. Daaruit is gebleken dat de wijze waarop de Godsrelatie beleefd wordt nauw samenhangt met de primaire gehechtheidsstijl, die het kind gedurende de vroege jeugd in relatie tot zijn primaire verzorger(s) ontwikkelt.¹⁶⁹ Wanneer het een onveilige basisgehechtheid betreft kunnen de interne werkmodellen van gehechtheid corresponderen; het kind hecht zich dan aan God zoals het zich ook aan zijn verzorger(s) gehecht heeft. Daarnaast kan sprake zijn van compensatie, in die zin dat God als substituutgehechtheidsfiguur een regulerende functie vervult ten tijde van stress.¹⁷⁰ Op basis van deze theorie is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

In hoeverre ondersteunen de getekende godsrepresentaties van onveilig gehechte kinderen de correspondentie- en compensatiehypothese?

De keuze voor een tekeninganalyse als belangrijkste onderzoeksmethode komt in de eerste plaats natuurlijk voort uit de centraalstelling van de kindertekening binnen het internationale onderzoek *Kinderen tekenen God*. Ook in het kader van gehechtheidsonderzoek blijkt tekenen een goed communicatiemiddel voor bewuste- en onbewuste relationele belevingsaspecten te zijn, zo werd in het derde hoofdstuk gesteld.¹⁷¹

In het volgende hoofdstuk wordt de getekende godsrepresentatie van aantoonbaar onveilig gehechte kinderen geanalyseerd. Het doel daarvan is tweeledig: enerzijds wordt in kaart gebracht hoe de gehechtheid aan de ouders en de gehechtheid aan God in het getekende zichtbaar wordt, anderzijds wordt onderzocht wat op basis daarvan gezegd kan worden over correspondentie dan wel compensatie. Voorafgaand aan deze analyse komen in het vervolg van dit hoofdstuk (de selectie van) het onderzoeksmateriaal, de onderzoeksinstrumenten, en de verwachte resultaten aan bod.

¹⁶⁹ Zie hiervoor (o.a.): Granqvist, *Religion, spirituality, and attachment*, 140-146; Hall, *God image and the sacred*, 280-281.

¹⁷⁰ Granqvist, *Attachment and religious representations*, 915-916; Granqvist, *The Godin award lecture*, 9-11.

¹⁷¹ Malchiodi, *Understanding children's drawings*, viii, xi.

4.2 Onderzoeksmateriaal en selectiecriteria

Het onderzoeksmateriaal dat in hoofdstuk vijf geanalyseerd wordt, is geselecteerd uit vier deelverzamelingen binnen de Nederlandse database. De eerste twee deelverzamelingen zijn voortgekomen uit de practicumopdracht die bachelorstudenten in de studie jaren 2013-2014 en 2014-2015 uitgevoerd hebben als onderdeel van het vak *Inleiding Godsdienstpsychologie*. Om het onderzoeksproces zo uniform mogelijk te laten verlopen, moesten zij zich bij het afnemen van de tekenopdracht en de aanvullende vragenlijsten strikt aan de vastgestelde procedure houden.¹⁷² De derde deelverzameling bestaat uit het materiaal dat Annemarie van der Vegt in het kader van haar masterscriptie in groep vier van OBS De Vuurtoren verzameld heeft. Tien kinderen werden in twee groepjes van vijf meegenomen naar een naastliggend lokaal, waar ze ruim uit elkaar werden geplaatst om onderlinge beïnvloeding te voorkomen. De opdrachten werden mondeling toegelicht, waarbij een ietwat afwijkende formulering werd gebruikt.¹⁷³ De laatste deelverzameling betreft het onderzoeksmateriaal dat Suzanne Landman – eveneens in het kader van haar masterscriptie – verzamelde onder eerstejaars havisten van CSG Comenius, locatie Mariënberg. De godsdienstdocent stelde een aantal kleine groepjes samen, waarna de onderzoeker de opdrachten in een andere ruimte mondeling toelichtte en de leerlingen deze in diezelfde ruimte uitvoerden.¹⁷⁴

Verzameling I	Verzameling II	Verzameling III	Verzameling IV
Kind 1 (meisje) <i>4 jaar en 11 maanden</i>	Kind 2 (jongen) <i>6 jaar en 3 maanden</i>	Kind 3 (meisje) <i>7 jaar</i>	Kind 7 (meisje) <i>12 jaar</i>
	Kind 5 (meisje) <i>7 jaar</i>	Kind 4 (jongen) <i>7 jaar</i>	Kind 8 (meisje) <i>12 jaar</i>
	Kind 6 (meisje) <i>7 jaar en 3 maanden</i>		Kind 9 (meisje) <i>13 jaar</i>
			Kind 10 (jongen) <i>13 jaar</i>
			Kind 11 (meisje) <i>13 jaar</i>
			Kind 12 (meisje) <i>13 jaar</i>

Afbeelding 7 | Overzicht van het geselecteerde materiaal per deelverzameling

¹⁷² Zie bijlage 2: Onderzoeksprocedure, 123.

¹⁷³ Afwijkende formulering: 'Heb je ooit het woord 'God' gehoord? Welk beeld komt er bij je op? Teken dat.'

¹⁷⁴ Selectie op grond van: 1. Evenredige geslachtsverhouding; 2. Verwachting serieuze deelname; 3. Variatie in religieuze achtergrond.

De afbeelding op de voorgaande pagina biedt een overzicht van het geselecteerde materiaal per deelverzameling. De titels (kind 1, kind 2, enzovoorts) corresponderen met de sub-paragrafen in het volgende hoofdstuk, waarbij het onderzoeksmateriaal per kind geanalyseerd wordt. Bij het maken van de selectie zijn de volgende criteria gehanteerd:

1. Het onderzoeksmateriaal is compleet en bestaat uit de kindertekening, het narratief van het kind, en twee volledig ingevulde vragenlijsten.
2. De ECR-RC verkorte vragenlijst is door het kind zelf ingevuld.
3. Het kind scoort in relatie tot de beide ouders in de onveilige vlakken van het assenstelsel met een ECR-RC score van minimaal 19 op angst en/of vermijding *of* het kind scoort op angst en/of vermijding op één van beide ouders minimaal in het midden van een onveilig vlak. Bij een score van 24 of hoger (+6 in het assenstelsel) is het onderzoeksmateriaal dus toegevoegd aan de selectie.¹⁷⁵

Aangezien het belangrijkste selectie criterium de aantoonbaar onveilige gehechtheid betrof en het materiaal uit de deelverzamelingen meer onveilig gehechte meisjes dan jongens bleek te bevatten, is de geslachtsverhouding niet evenredig. De variabele geslacht wordt in de (overkoepelende) analyse daarom buiten beschouwing gelaten.

4.3 Onderzoeksinstrumenten

Binnen het Nederlandse deelonderzoek ‘Kinderen tekenen God’ wordt gebruikgemaakt van drie onderzoeksinstrumenten; de kindertekening met het daarbij horende narratief, de ECR-RC verkorte vragenlijst om de gehechtheid aan de ouders in kaart te brengen, en een aanvullende vragenlijst met vragen over onder andere de thuissituatie en de religieuze achtergrond. In de sub-paragrafen hieronder volgt een beschrijving van de onderzoeksinstrumenten in relatie tot de onderzoeksvraag.

4.3.1 Kindertekening

De getekende godsrepresentaties, zoals deze in de verzamelde tekeningen naar voren komen, staan in het internationale onderzoek centraal. Om ervoor te zorgen dat alle deelnemende kinderen exact dezelfde opdracht krijgen, moet voor de uitleg een vastgelegde formulering worden uitgesproken: ‘Heb je ooit het woord ‘God’ gehoord? Probeer je er een voorstelling

¹⁷⁵ Het scoresysteem wordt in paragraaf 4.3.2 toegelicht.

van te maken en teken dit.’ Ook voor de toelichtingsopdracht na het tekenen dient de bewoording overal ter wereld gelijk te zijn: ‘Stel je voor dat je een vriend hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend op. (Je vriend kan jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend?’

Binnen het Nederlandse deelonderzoek wordt het materiaal, dat middels de teken- en toelichtingsopdracht verkregen is, vanuit een gehechtheidsperspectief geanalyseerd. Daarbij aansluitend wordt in deze scriptie uitgewerkt op welke manier de gehechtheid aan de ouders en de gehechtheid aan God in het getekende – en het daarbij horende narratief – tot uiting komt. Op basis van de in hoofdstuk drie besproken theorie mag verwacht worden dat de te analyseren kindertekeningen inderdaad signalen van een onveilige gehechtheid aan de ouders bevatten. In het verlengde van de beschreven tekeninganalyse kan daarnaast gesteld worden dat een aantal onderdelen tevens informatie over de gehechtheid aan God zullen opleveren.¹⁷⁶ Naar alle waarschijnlijkheid geldt dit zowel voor het expliciete niveau, dat de kennis over God omvat, alsook voor het impliciete (relationele) niveau van de godsrepresentatie. Via het tekenen worden immers zowel bewuste als onbewuste gedachten, gevoelens, verlangens, en angsten gecommuniceerd.¹⁷⁷

4.3.2 ECR-RC verkorte vragenlijst

De afkorting ECR-RC staat voor Experiences in Close Relationships Scale-Revised Child version. Het is een vragenlijst over de gehechtheid aan de ouders, die door het kind zelf ingevuld dient te worden. Op basis van de gegeven antwoorden ontstaat een beeld van de mate waarin de gehechtheidskenmerken angst en vermijding van toepassing zijn. Daarbij wordt onder angst niet alleen het daadwerkelijk angstig zijn verstaan; ook onzekerheid, behoefte aan bevestiging, jaloezie, en alertheid met betrekking tot verlaten en afwijzing vallen hieronder. Vermijding wordt opgevat als moeite met nabijheid, het uit de weg gaan van intimiteit, en zelfstandigheid. De originele ECR-RC vragenlijst bestaat uit zesendertig stellingen, waarbij het kind op een 7-puntsschaal moet aangeven in hoeverre het zich in de stellingen kan vinden.¹⁷⁸ Brenning e.a. stelden een verkorte en vereenvoudigde variant op, omdat de lengte voor jonge kinderen problematisch bleek te zijn.¹⁷⁹ De ECR-RC verkorte vragenlijst bestaat daarom uit twaalf stellingen met een gelijke verdeling over de items angst

¹⁷⁶ De te verwachten resultaten worden in paragraaf 4.4 uitgewerkt.

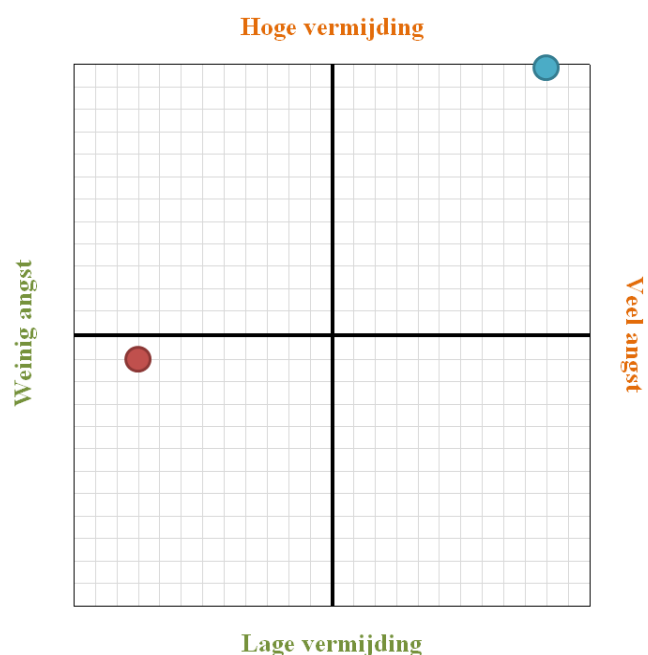
¹⁷⁷ Malchiodi, *Understanding children's drawings*, viii, xi.

¹⁷⁸ Zie hiervoor: K. Brenning e.a., ‘An adaption of the experiences in close relationships scale – Revised for use with children and adolescents’, *Journal of social and personal relationships* 28 (2011) 1048-1072.

¹⁷⁹ K. Brenning e.a., ‘The psychometric qualities of a short version of the Experiences in Close Relationships Scale – Revised Child version’, *Personality and individual differences* 68 (2014) 118-123, aldaar 118-119.

en vermijding.¹⁸⁰ De puntenschaal is teruggebracht van zeven naar vijf punten, waarbij de vragen acht t/m tien als controlevragen dienen en een omgekeerde score opleveren. Voor beide items geldt dat de totaalscore minimaal zes en maximaal dertig kan bedragen.¹⁸¹ Aangezien de gehechtheid van het kind per ouder kan verschillen, worden de vragen zowel in relatie tot de moeder als in relatie tot de vader beantwoord.¹⁸²

Om de gehechtheid van het kind aan de vader en de moeder in een oogopslag inzichtelijk te maken, is het assenstelsel ontwikkeld dat in de afbeelding hiernaast wordt weergegeven. De gehechtheid aan de vader wordt weergegeven door middel van een blauwe stip, voor de moeder is dit een rode. De totaalscores op de items angst en vermijding dienen hiervoor, met behulp van een omreken-tabel, omgezet te worden tot waarden in het assenstelsel.¹⁸³ Gekoppeld aan het gehechtheidsmodel van Bartholomew en Horowitz wijst een score in het vlak linksonder op een veilige gehechtheid. Kinderen met een onveilige gehechtheidsstijl zullen, afhankelijk van de variant, dus in een van de overige vlakken scoren: rechtsboven bij een angstig-vermijdende gehechtheidstijl; linksboven wanneer het een gereserveerd-vermijdende hechting betreft; en rechtsonder in het geval van een gepreoccupeerde gehechtheid.¹⁸⁴

Afbeelding 8 | Assenstelsel gehechtheidscores
Ontwikkeld op basis van de ECR-RC vragenlijst

4.3.3 Aanvullende vragenlijst

Om de thuissituatie en religieuze achtergrond in kaart te brengen, is gebruikgemaakt van een aanvullende vragenlijst.¹⁸⁵ Daarin zijn vragen opgenomen met betrekking tot de leeftijd, het geslacht, de gezinssamenstelling, en de religieuze achtergrond van het kind. De lijst bevat tevens een aantal vragen over het getekende en de beleving van de tekenopdracht. De benadering van de religiositeit is gedragsmatig te noemen; met vragen als ‘Wordt er bij jullie

¹⁸⁰ Zie bijlage 3: ECR-RC verkorte vragenlijst, 124.

¹⁸¹ Zie bijlage 4A: Scoretabel ECR-RC verkorte vragenlijst, 125.

¹⁸² Brenning, *The psychometric qualities*, 119.

¹⁸³ Zie bijlage 4B: Omreken-tabel ECR-RC naar assenstelsel, 125.

¹⁸⁴ Bartholomew, *Attachment styles*, 227.

¹⁸⁵ Zie bijlage 5: Aanvullende vragenlijst, 126.

thuis over God gesproken of (voor-)gelezen? Hoe vaak?’ en ‘Wordt er bij jou thuis gebeden/gemeditateerd?’ wordt deze op expliciet niveau gemeten.¹⁸⁶

De vragen tien en elf verschaffen (mogelijk) informatie over de godsrepresentatie en de gehechtheid aan God. Middels vraag tien ‘Waar is God volgens jou?’ wordt op het eerste gezicht naar een expliciet aspect van de godsrepresentatie gevraagd. Het gegeven antwoord kan echter ook verband houden met de impliciete relatiebeleving. Wanneer het gezin bijvoorbeeld protestants is en het kind geeft aan dat God niet bestaat, dan zou dit iets over de ervaren afwezigheid van God kunnen zeggen. Indien het kind vraag elf opvat als zijnde een vraag naar het gevoel dat het bij God krijgt, bevat dit antwoord eveneens informatie over de persoonlijke beleving van de Godsrelatie.¹⁸⁷

Gehechtheid aan de ouders – Verwachte resultaten per onderdeel		
<p>1. Tekenontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Regressieve elementen 	<p>2. Elementen en symbolen</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Psychodynamische betekenis (deel-)objecten ○ Archetypische betekenis (deel-)objecten 	<p>3. Kleurgebruik</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Niet of nauwelijks inkleuren ○ <i>Negatieve beleving ouderobject:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Niet inkleuren - Weinig differentiatie - Veel bruin en zwart* <p>.....</p> <p>*Motivatie naturalistisch stadium: overeenkomstigheid realiteit</p>
<p>4. Vlakverdeling</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Beperkte bladvulling ○ <i>Bladrand:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Als (veilige) basis - Afsnijding ○ Onderlinge verhoudingen ○ Spanning in compositie 	<p>5. Tekenproces</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>In tekening, bijvoorbeeld:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Uitgummen - Doorkrassen ○ <i>In gedrag, bijvoorbeeld:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Stress en/of onrust - Gesloten houding - Bevestiging vragen 	<p>6. Narratief</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Beschrijving:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Beperkt - Niet volledig ○ <i>Vertelproces, bijvoorbeeld:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Niet of nauwelijks (durven) vertellen - Nerveus en/of angstig

Afbeelding 9 | Verwachte signalen van een onveilige gehechtheid per onderdeel van de tekeninganalyse

4.4 Verwachte resultaten

Op basis van de inbedding van de hiervoor besproken onderzoeksinstrumenten in het theoretisch kader – voornamelijk hoofdstuk drie – wordt verwacht dat het analyseren van de tekeningen meerdere signalen van een onveilige gehechtheid aan de ouders zal opleveren. Het

¹⁸⁶ Zie hiervoor (o.a.): Hall, *Attachment to God*, 233, 240; Hall, *God image and the sacred*, 281-282; McDonald, *Attachment to God*, 21-22.

¹⁸⁷ Vraag 11: ‘Als je naar je tekening kijkt, welk gevoel hoort daar dan bij?’

onderzoeksmateriaal is immers geselecteerd vanwege een hoge totaalscore op angst en/of vermijding in relatie tot de ouders, zoals gebleken uit de ingevulde ECR-RC vragenlijsten. De afbeelding op de vorige pagina geeft de te verwachten signalen per onderdeel van de tekeninganalyse weer. Het onderdeel grafische aspecten is hierin niet opgenomen, omdat de selectie vanaf negen jaar enkel stifttekeningen bevat.¹⁸⁸ Aangezien er tijdens de onderzoeksprocedure niet gevraagd is naar de kleurwaardering, is ook bij het onderdeel kleurgebruik een element komen te vervallen. Hoewel de ingekleurde objecten niet via deze waardering aan de affectieve beleving gerelateerd kunnen worden, blijft analyseren op basis van de algemeen geldende signalen dus mogelijk.¹⁸⁹

Gehechtheid aan God – Verwachte resultaten per onderdeel		
1. Tekenontwikkeling	2. Elementen en symbolen <ul style="list-style-type: none"> ○ Thema van de tekening ○ Archetypische betekenis (deel-) objecten* <hr style="border-top: 1px dotted #000;"/> *Indien expliciet door kind aan God verbonden (narratief)	3. Kleurgebruik <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Affectieve beleving godsobject:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Wel/niet inkleuren - Kleurdifferentiatie - Gebruik bruin/zwart* <hr style="border-top: 1px dotted #000;"/> *Motivatie naturalistisch stadium: overeenkomstigheid realiteit
4. Vlakverdeling <ul style="list-style-type: none"> ○ Onderlinge verhoudingen* <hr style="border-top: 1px dotted #000;"/> *Godsobject en kind of mensfiguren: analyseren mate afstand/nabijheid	5. Tekenproces <ul style="list-style-type: none"> ○ Ontvangt/uitvoering opdracht ○ <i>In gedrag, bijvoorbeeld:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Stress en/of onrust - Gesloten houding - Bevestiging vragen 	6. Narratief <ul style="list-style-type: none"> ○ Narratief als zodanig ○ <i>Vertelproces, bijvoorbeeld:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Niet of nauwelijks (durven) vertellen - Nerveus en/of angstig

Afbeelding 10 | Onderdelen die naar verwachting informatie over de godsrepresentatie verschaffen

Naar alle waarschijnlijkheid verschaffen diezelfde signalen tevens informatie over de affectieve beleving van de Godsrelatie. Wanneer gesteld wordt dat de inkleuring van een object verband houdt met de waardering van de betreffende gehechtheidsrelatie, zou dit immers ook voor het getekende godsobject moeten gelden.¹⁹⁰ Indien het kind naast de godsrepresentatie ook zichzelf getekend heeft, wordt – in navolging van de in hoofdstuk twee beschreven activeringonderzoeken - verwacht dat de afstand (vlakverdeling) tussen beiden

¹⁸⁸ Voorwaarden analyse grafische aspecten: 1. De tekening is gemaakt door een kind van negen jaar of ouder i.v.m. de op die leeftijd bereikte motorische maturiteit; 2. Voor het maken van de tekening is gebruikgemaakt van (kleur-)potloden.

¹⁸⁹ Zie hiervoor (o.a.): Burkitt, *The effects of different drawing materials*, 462, 467; Burkitt, *Children's colour choices*, 452-454; Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 119.

¹⁹⁰ Idem.

verwijst naar de mate waarin het God als nabij ervaart.¹⁹¹ Ook het tekenproces kan voor het in kaart brengen van de gehechtheid aan God van belang zijn. Zo zou de vertrouwdheid met het thema en de positieve dan wel negatieve beleving hiervan mogelijk opgemaakt kunnen worden uit de primaire reactie op de tekenopdracht. Overigens is de verwachting dat het narratief als zodanig de meeste informatie over de gehechtheid aan God bevat. Wanneer het kind in het narratief eventuele objecten met een symbolische betekenis expliciet aan God verbindt, kan ook dit aspect meer inzicht in de beleving van de Godsrelatie verschaffen. De afbeelding op de voorgaande pagina geeft een overzicht van de analyseonderdelen die naar verwachting informatie over de godsrepresentatie verschaffen. Wat betreft de grijsgekleurde elementen onder tekenproces en narratief valt niet uit te sluiten dat het gedrag tijdens de beide processen mogelijk voortkomt uit de beleving van de Godsrelatie, maar het is aannemelijker om dit in de eerste plaats als signaal van onveiligheid in relatie tot de ouders op te vatten.

Nu (de selectie van) het onderzoeksmateriaal, de onderzoeksinstrumenten, en de verwachte resultaten beschreven zijn, kan in het volgende – en tevens laatste – hoofdstuk worden overgegaan tot de daadwerkelijke tekeninganalyse. Met betrekking tot correspondentie dan wel compensatie zijn overigens geen aparte verwachtingen geformuleerd; de twee mogelijkheden wanneer het een onveilige gehechtheid aan de ouders betreft zijn in hoofdstuk twee immers al uitgebreid aan bod gekomen.

¹⁹¹ Cassibba, *Mothers' attachment security*, 59, 62; Granqvist, *God is nowhere*, 65, 68.

Hoofdstuk 5 – Twaalf kinderen tekenen God

Analyse van de kindertekeningen en aanvullend onderzoeksmateriaal

5.1 Inleiding

De Nederlandse database bevat een grote verscheidenheid aan kindertekeningen. Op het eerste gezicht zou je dan ook niet zeggen dat alle kinderen dezelfde tekenopdracht kregen. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van twaalf van deze tekeningen, die gemaakt zijn door kinderen met een aantoonbaar onveilige gehechtheid, antwoord gegeven op de deelvraag ‘Hoe wordt de gehechtheid aan de ouders en aan God zichtbaar in de tekeningen?’ Daartoe wordt in de volgende paragraaf eerst de analyse van het onderzoeksmateriaal per kind uitgewerkt, om vervolgens in de derde paragraaf over te gaan tot de overkoepelende analyse en het formuleren van een aantal voorlopige conclusies.

5.2 Analyse van het onderzoeksmateriaal per kind

Aangezien de vraag naar correspondentie dan wel compensatie niet beantwoord kan worden alvorens ook de gehechtheid aan God in kaart gebracht is, kent iedere sub-paragraaf dezelfde logische opbouw. Geopend wordt met een korte inleiding over de thuissituatie en religieuze achtergrond van het kind, waarna een afbeelding van de tekening met het bijbehorende narratief volgt.¹⁹² Vervolgens wordt de tekening als zodanig beschreven: Wat is er op de tekening te zien? Welke kleuren heeft het kind gebruikt? Enzovoort. Waar het tot dusver het weergeven en beschrijven van het onderzoeksmateriaal betreft, verschuift de focus in het tweede gedeelte van de sub-paragrafen naar het analyseren hiervan. Daarbij komen achtereenvolgens de eerdergenoemde onderdelen aan bod: tekenontwikkeling, elementen en symbolen, kleurgebruik, vlakverdeling, teken-proces, en narratief.¹⁹³ Wanneer over een onderdeel op basis van de tekening niets gezegd kan worden of – in het geval van het tekenproces – de benodigde informatie niet is aangeleverd, is het betreffende onderdeel niet opgenomen.¹⁹⁴ Per kind wordt afgesloten met de gevonden signalen van onveiligheid en de kenmerken van de godsrepresentatie, waarna een voorzichtige conclusie met betrekking tot correspondentie dan wel compensatie gegeven wordt.¹⁹⁵

¹⁹² Het betreft een verkleinde weergave van de tekeningen; zie pagina 76-77 (kind 1-4), 87-88 (kind 5-8) en 99-100 (kind 9-12) voor grotere afbeeldingen.

¹⁹³ Zie bijlage 7: Aangeleverde beschrijvingen tekenproces, 129.

¹⁹⁴ Om overlap te voorkomen is het element vertelproces (narratief) ondergebracht bij het onderdeel tekenproces, omdat daarover enkel informatie beschikbaar is indien het materiaal een procesbeschrijving bevat.

¹⁹⁵ Waar relevant wordt hierbij tevens informatie uit de aanvullende vragenlijst en eventueel extra aangeleverd materiaal opgenomen.

5.2.1 Kind 1 – 4 jaar en 11 maanden (meisje)

Kind 1 woont samen met haar moeder. Er wordt één keer per maand over God gesproken of (voor-)gelezen.¹⁹⁶ Er wordt niet samen gebeden of gemediteerd, maar het kind geeft aan 's avonds zelf wel eens te bidden.

Het meisje weet niet of ze thuis gelovig zijn en religieuze gebouwen worden niet bezocht. Op de vraag 'Waar is God volgens jou?' antwoordt het kind met 'in de hemel'.

God met heel veel kleurtjes, het is een man in de hemel.

Beschrijving van de tekening | Kind 1 heeft links van het midden met een rozerood kleurpotlood een mensfiguur getekend, dat uit verschillende deelobjecten is opgebouwd. Een cirkel voor het hoofd, een gedeeltelijke cirkel voor de romp, en tweedimensionale armen en benen die vanuit de romp vertrekken. Met hetzelfde kleurpotlood zijn ronde ogen, ronde pupillen, oren, een grote mond, en twee puntjes voor de neus(-gaten) getekend. Het hoofd, de oren, en de benen zijn ingekleurd met een huidkleurig kleurpotlood. Verder hebben de armen een paarse kleur gekregen, is de mond rozerood ingekleurd, en de ogen inclusief pupillen donkerblauw. Het linkerdeel van de romp is voorzien van verticale strepen in rozerood, oranje, rood, lichtblauw, geel, en rozerood. Het overige gedeelte is ingekleurd met een lila kleurpotlood. Op de rechterhelft van het blad is met gele stift een "V" getekend, die vermoedelijk al op het blad stond en niet bij de tekenopdracht hoort.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 1 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het einde van het figuratieve stadium – verlengde koppoter/volledige menstekening – bevindt. Verschillende aspecten bevestigen dit: de mensfiguur bestaat uit losse deelobjecten; door het afsluiten van de romp vertrekken de armen en benen niet langer vanuit het hoofd; en het getekende is ingekleurd. Uit de tweedimensionale weergave van de ledematen en de verticale objectpositionering ten opzichte

¹⁹⁶ Kanttekening: Het is zeer de vraag of een kind van nog geen vijf jaar hier zelf een adequate inschatting van kan maken.

van de bladrand blijkt daarnaast, dat de overgang naar het schematische stadium begonnen is. Het is dan ook opvallend dat er naast het figuurtje geen andere objecten of decoratieve elementen te zien zijn, hetgeen bij een normale tekenontwikkeling in dit stadium gebruikelijk is.

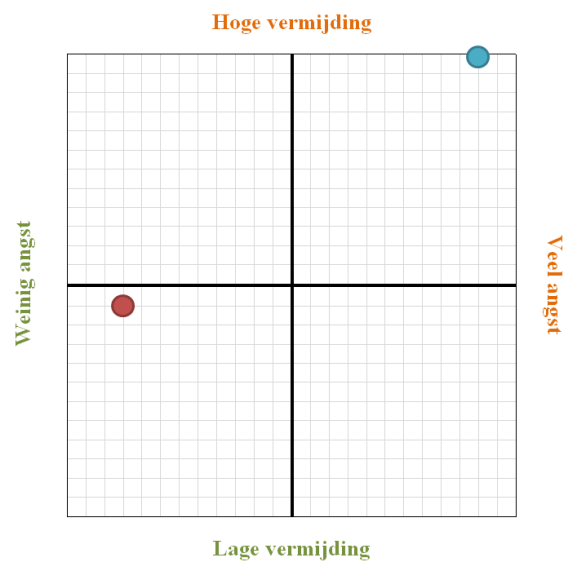
Elementen en symbolen | De tekening van het meisje bestaat uit één object; een mensfiguur dat de antropomorfe godsrepresentatie verbeeldt, zo blijkt uit het narratief.

Kleurgebruik | In de eerste plaats valt op dat de tekening, passend bij de leeftijd van het meisje, met fantasie is ingekleurd. Aangezien het getekende object God verbeeldt, verwijzen de grote kleurdifferentiatie en de afwezigheid van bruin/zwart naar een positieve beleving van de Godsrelatie.

Vlakverdeling | Aangezien niet bekend is of het blad voor of na de tekenopdracht verticaal doormidden gevouwen is, en het meisje hierdoor mogelijk maar de helft van het blad kon gebruiken, wordt de mate van bladopvulling in dit geval buiten beschouwing gelaten.¹⁹⁷

Narratief | De beschrijving van de tekening is adequaat en volledig. Uit het narratief als zodanig blijkt dat de godsrepresentatie van het meisje een mannelijk en antropomorf karakter heeft.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 1 een veilige gehechtheidsrelatie met de moeder heeft. Ten opzichte van de vader scoort het meisje daarentegen maximaal op vermijding en eveneens heel hoog op angst, het betreft dus een angstig-vermijdende gehechtheid. In de tekening komt deze onveiligheid enkel in de afwezigheid van de expressieve bloeiperiode naar voren. Zoals verwacht verschaft het narratief als zodanig de meeste informatie over de

¹⁹⁷ Toelichting: Hoewel de onveilige gehechtheid aan de ouders ook in andere aspecten van de vlakverdeling tot uiting kan komen, is dit in de tekening van kind 1 niet aan de orde.

godsrepresentatie van het meisje. Daarnaast komt de beleving van de Godsrelatie ook in de affectieve kleuranalyse duidelijk naar voren. Op basis van de tekeninganalyse kan dan ook gesteld worden dat de Godsrelatie positief beleefd wordt. Ook in het antwoord op vraag elf van de aanvullende vragenlijst komt dit naar voren; het meisje wordt vrolijk als ze naar haar getekende – antropomorfe en mannelijke – godsrepresentatie kijkt, omdat God lief is.¹⁹⁸ In relatie tot de vader kan daarom voorzichtig gesteld worden dat God voor het kind een compenserende functie heeft. Daarnaast zou ook sprake kunnen zijn van interne werkmodellen correspondentie; in relatie tot moeder is immers sprake van een veilige hechting en voor God lijkt dit eveneens te gelden. Of daarbij aan de voorwaarde van sociale correspondentie wordt voldaan, blijft enigszins onduidelijk. Uit de vragenlijst blijkt in ieder geval dat moeder weleens over God vertelt, maar het gezin lijkt niet actief religieus te zijn. Het is dan ook opvallend dat het meisje aangeeft dat zij zelf weleens tot God bidt.

5.2.2 Kind 2 – 6 jaar en 3 maanden (jongen)

Kind 2 woont met papa, mama, en zijn broer of broertje in huis. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Thuis wordt niet gebeden of gemediteerd en het jongetje geeft aan dit ook niet zelf te doen. Bij opa en oma, en op school wordt wel gebeden. Het gezin is katholiek en gaat met kerst naar de kerk. Daarnaast geeft het kind aan dat het tijdens een feest van school ook naar de kerk is geweest. Het jongetje geeft aan dat God volgens hem in de hemel is.

Boom met appels, en lucht. Thuis hebben we ook een appelboom, die is geplant toen ik geboren werd, mijn levensboom. De boom staat in onze tuin, op de plek waar we altijd spelen.

Beschrijving van de tekening | Links van het midden heeft kind 2 een boom getekend, die uit verschillende deel-objecten bestaat; een staande rechthoek voor de stam, een cirkel als

¹⁹⁸ Antwoord vraag 11: ‘Vrolijk. God is lief.’

holte in de stam, en een cirkel met een golvende lijn voor de bladeren. De stam is – op de holte na – met bruin kleurpotlood getekend en ingekleurd, voor het tekenen en inkleuren van de bladeren is groen gebruikt. Over de groene bladeren zijn met rood kleurpotlood vier ronde appels getekend, ingekleurd, en van steeltjes voorzien. In de rechterbovenhoek is met geel kleurpotlood een zon getekend, bestaande uit een niet ingekleurde cirkel met weggaande stralen. Aan de bovenkant van het blad zijn met donkerblauw kleurpotlood over de gehele breedte krassende lijnen getekend voor de lucht of wolken. Er is ook over de eerder getekende zon gekrast.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 2 mag verwacht worden dat hij zich qua tekenontwikkeling in het schematische stadium bevindt. Dit komt overeen met hetgeen in de tekening zichtbaar wordt: er is getekend vanuit een boomschema dat nog niet overeenkomt met de realiteit en het getekende is adequaat op het blad gelokaliseerd. Of gesproken kan worden van een expressieve bloeiperiode valt daarentegen te betwijfelen; decoratieve elementen zijn (nagenoeg) afwezig.

Elementen en symbolen | Aan de getekende objecten kunnen archetypische betekenissen worden toegekend, waarmee indirect naar de onveilige thuissituatie wordt verwezen.¹⁹⁹ Een boom met vruchten staat van oudsher symbool voor het leven, vruchtbaarheid, en voorspoed.²⁰⁰ De positieve duiding van de zon – als symbool voor warmte, licht, en bescherming – wordt teniet gedaan door de wolken ervoor; tezamen symboliseren zij juist de afwezigheid van deze aspecten.²⁰¹

Kleurgebruik | Aangezien in het schematische stadium de fantasie domineert, is het realistische kleurgebruik – dat kenmerkend is voor het (latere) naturalistische stadium – op zijn minst opvallend te noemen.

Vlakverdeling | Bevat geen van de verwachte signalen van onveiligheid in relatie tot de ouders.

¹⁹⁹ Toelichting: De ouders van de jongen liggen in scheiding; vader is nauwelijks thuis en het is onduidelijk of moeder met de kinderen in het huis kan blijven wonen. Bij verhuizing moet het kind hoogstwaarschijnlijk afscheid nemen van zijn levensboom.

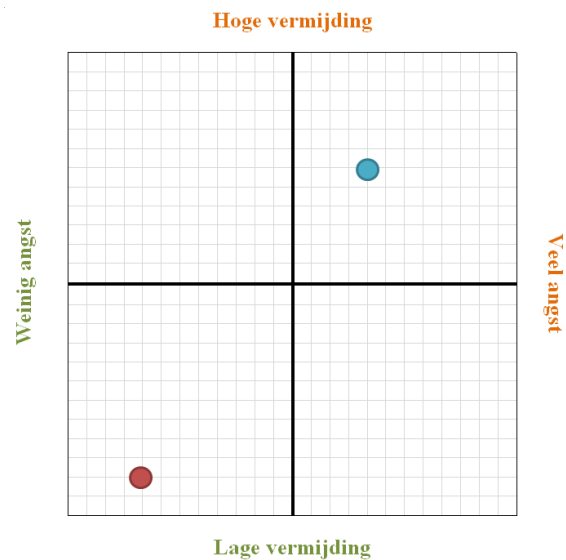
²⁰⁰ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 87, 89.

²⁰¹ Ibidem, 81-82.

Tekenproces | Door de onverwachtse themakeuze lijkt het alsof het kind de opdracht genegeerd heeft, wat mogelijk verband zou kunnen houden met een negatieve beleving van de Godsrelatie. Aangezien de onderzoeker de jongen niet gevraagd heeft zijn themakeuze toe te lichten en de procesbeschrijving ontbreekt, kan op dit punt geen uitsluitsel worden gegeven. Het is immers mogelijk dat het kind zelf wel een verband tussen de opdracht en zijn uitwerking ziet of met een andere reden voor het betreffende onderwerp gekozen heeft.

Narratief | De jongen geeft een nagenoeg volledige beschrijving van de tekening, alleen de zon blijft ongenoemd. Het narratief verschaft geen informatie over de godsrepresentatie. Middels het bevragen van de themakeuze in de context van de gegeven tekenopdracht had hierover mogelijk meer gezegd kunnen worden.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 2 een veilige gehechtheidsrelatie met de moeder heeft. De gehechtheid aan de vader is angstig-vermijndend met een gemiddeld hoge score op vermijding en angst.²⁰² Op basis van de tekeninganalyse kan gesteld worden dat deze onveiligheid in ieder geval in de afwezige bloeiperiode en de symboliek naar voren komt.²⁰³ Wat betreft het kleurgebruik zou ook de vroege overeenkomstigheid met de realiteit als zodanig

beschouwd kunnen worden. Aangezien de volledige analyse – vanwege de afwijkende themakeuze – verband houdt met de gehechtheid aan de ouders, verschaft deze geen informatie over de godsrepresentatie van de jongen. Hoewel niet uit te sluiten is dat het afwijken van de opdracht impliciet naar een negatieve beleving van de Godsrelatie verwijst, lijkt dat in dit geval niet waarschijnlijk. Uit de vragenlijst blijkt overigens dat God volgens de jongen – overeenkomstig met zijn religieuze opvoeding – in de hemel is en dus wel bestaat, al zegt dit enkel iets over de godsrepresentatie op cognitief niveau. Hoewel God in deze stressvolle situatie een compenserende, angst-regulerende functie zou kunnen vervullen, geeft

²⁰² Kanttekening: De onveilige score op vader zou ook verband kunnen houden met de scheiding, waardoor het mogelijk toch een veilige basisgehechtheid betreft.

²⁰³ Toelichting: Het krassen over- en het niet beschrijven van de zon houdt direct verband met de symboliek en worden daarom niet als apart signalen opgevat.

het onderzoeksmateriaal onvoldoende inzicht in de godsrepresentatie van het kind en kan hierover dus geen uitspraak worden gedaan.

5.2.3 Kind 3 – 7 jaar (meisje)

Kind 3 woont met haar vader, moeder, broer en zusje in huis. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Thuis wordt niet samen gebeden of gemediteerd en het kind geeft aan dit ook niet zelf te doen. Ze zijn niet gelovig en bezoeken geen religieuze gebouwen. Op de vraag ‘Waar is God volgens jou?’ antwoordt het kind met ‘ik weet het niet’.

*Ik heb mijn broer getekend,
omdat hij mij wel eens over God
heeft verteld.*

Beschrijving van de tekening | Kind 3 heeft met zwart kleurpotlood een mensfiguur getekend, die ongeveer in het midden onderaan het blad gepositioneerd is. Het figuurtje bestaat uit verschillende deelobjecten; een cirkel voor het hoofd, een gedeeltelijke en kleinere cirkel voor de romp, rechte tweedimensionale benen die vanuit de romp vertrekken, en tweedimensionale naar beneden gebogen armen. Eveneens met zwart kleurpotlood zijn in het gezicht twee ronde ogen met stipjes voor de pupillen getekend, een klein gebogen lijntje voor de neus, en een grotere gebogen lijn voor de mond. De armen zijn voorzien van handen, maar de voeten ontbreken. Het meisje heeft haar tekening zorgvuldig ingekleurd met kleurpotlood; de handen en het hoofd zijn huidkleurig roze, de romp is lichtgroen, de beide armen zijn geel, en de ogen en benen zijn blauw. Door middel van een rode lijn die de ronding van het hoofd volgt, is met een rood kleurpotlood het haar getekend.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 3 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het einde van het schematische- of aan het begin van het naturalistische stadium bevindt. Meerdere elementen wijzen erop dat dit inderdaad het geval is: het figuurtje is vanuit een gevorderd mensschema getekend; de tekening is verticaal ten opzichte van de bladrand gepositioneerd; het lichaam is beter geproportioneerd; de

tweedimensionale ledematen zijn op de juiste plaats aan het lichaam bevestigd; en het meisje heeft het figuurtje van handen met vingers voorzien. Wegens de afwezigheid van decoratieve elementen en andere objecten lijkt van een expressieve bloeiperiode geen sprake te zijn.

Elementen en symbolen | De tekening van het meisje bestaat uit één object; een mensfiguur dat haar broer verbeeldt. De ontbrekende voeten kunnen psychodynamisch bezien in verband gebracht worden met de wijze waarop het meisje in de wereld staat. De afwezigheid ervan wijst namelijk op onzelfstandigheid, onevenwichtigheid, en een gebrek aan steun.²⁰⁴

Kleurgebruik | Hoewel het kleurgebruik gedifferentieerd te noemen is, past de vroege overeenkomstigheid met de realiteit niet bij de leeftijd van het kind.

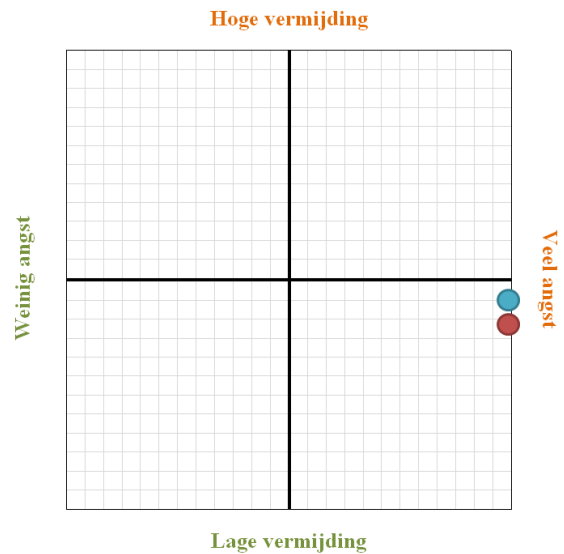
Vlakverdeling | De tekening vult een klein gedeelte van het blad, waarbij de bladrand als veilige basis dient en de voeten van het figuurtje afsnijdt.

Tekenproces | Hoewel de themakeuze in eerste instantie doet vermoeden dat het meisje de opdracht – mogelijk voortkomend uit weerstand met betrekking tot het thema – geweigerd heeft, blijkt uit de procesbeschrijving dat zij wel wilde- maar niet wist wat ze moest tekenen. Aangezien het waarschijnlijk is dat haar godsrepresentatie niet of nauwelijks beschikbaar is, kan voorzichtig gesteld worden dat de signalen van onveiligheid – niet tekenen, korte antwoorden, behoefte aan sturing en bevestiging – verband houden met de onveilige gehechtheid aan de ouders. Overigens hebben de onderzoekers het tekenproces teveel gestuurd; bij het inleveren van een leeg tekenvel was de afwezigheid van de representatie nog duidelijker naar voren gekomen.

Narratief | Uit het verschil in handschrift blijkt dat het beperkte narratief oorspronkelijk enkel uit het eerste zinsdeel bestond. Het tweede gedeelte is later door een van de onderzoekers aan de beschrijving van het meisje toegevoegd. Met betrekking tot de godsrepresentatie kan enkel gesteld worden dat het woord ‘God’ niet onbekend is.

²⁰⁴ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 67.

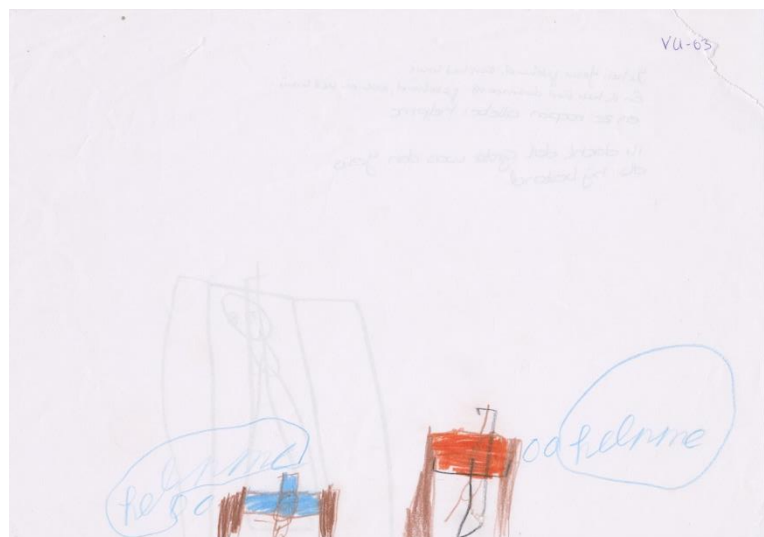
Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 3 aan beide ouders gepreoccupeerd gehecht is, waarbij in relatie tot zowel vader als moeder maximaal gescoord wordt op angst. De tekening bevat diverse signalen van onveiligheid: de afwezigheid van de expressieve bloeiperiode; de psychodynamische betekenis van de ontbrekende voeten; de vroege realistische inkleuring; de beperkte bladvulling; het gebruik van de bladrand als (veilige) basis; afsnijding van het getekende door de bladrand; het gedrag tijdens het tekenproces; en het beperkte narratief. Wat

betreft de godsrepresentatie verschaft de analyse daarentegen nauwelijks informatie. Op basis van de ontvangst van de tekenopdracht en het afwijkende thema in combinatie met het narratief kan enkel gesteld worden, dat de representatie van het meisje niet beschikbaar lijkt te zijn. Overigens zou dit (gedeeltelijk) verband kunnen houden met het atheïstische gezin waarin het meisje opgroeit, waardoor ook op cognitief niveau niet of nauwelijks kennis over God beschikbaar is. Met betrekking tot correspondentie dan wel compensatie kan in ieder geval gesteld worden dat God voor haar geen compenserende werking als surrogaat-gehechtheidsfiguur heeft.

5.2.4 Kind 4 – 7 jaar (jongen)

Kind 4 woont samen met zijn moeder, zusje, en broer. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Het kind geeft aan dat er thuis niet samen gebeden of gemediteerd wordt en zegt dit zelf ook nooit te doen. Op de vraag naar de

religieuze achtergrond van het gezin, antwoordt het kind eerst ‘ik weet het niet’ en kiest vervolgens voor ‘niet gelovig’. Religieuze gebouwen worden niet bezocht en het kind geeft aan dat God volgens hem niet bestaat.

Ik heb Jezus getekend, aan het kruis. En ik heb God daarnaast getekend, ook aan het kruis. Ze roepen allebei 'help me'. Ik dacht dat God groter was dan Jezus, als Hij bestond.

Beschrijving van de tekening | Kind 4 heeft het onderste gedeelte van het blad gebruikt, en links en rechts van het midden een mensfiguurtje aan een kruis getekend. Het kruis aan de rechterkant is ongeveer twee keer zo groot als het linkse. Beide kruisen zijn opgebouwd uit twee staande rechthoeken, waartussen een tweedimensionaal kruis hangt. Bij het linker kruis ontbreekt het onderste gedeelte van de verticale balk. De lijnen zijn met een bruin kleurpotlood gezet, afgezien van een gedeelte van het kruis aan de rechterkant dat in eerste instantie uit twee kruisende lijnen bestond en later met zwart potlood alsnog tweedimensionaal getekend is. Het linker kruis is ingekleurd met een blauw kleurpotlood, bij het rechter kruis is enkel de horizontale balk oranje gekleurd. De mensfiguurtjes aan beide kruisen zijn ook met bruin kleurpotlood getekend en bestaan uit verschillende deelobjecten; een cirkel voor het hoofd, een kleinere en ovale cirkel voor de romp, diagonale lijnen voor de benen, en verticale lijnen voor de armen. De figuurtjes hebben cirkelvormige ogen en zijn niet ingekleurd. Bij beide figuurtjes is met blauw kleurpotlood een tekstballon getekend waarin "help me" geschreven staat. Op de achtergrond is vaag nog een tekening te zien, omdat het kind eerst op de andere kant tekende en later opnieuw begonnen is.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 4 mag verwacht worden dat hij zich qua tekenontwikkeling aan het einde van het schematische- of aan het begin van het naturalistische stadium bevindt. Gesteld kan worden dat de tekening wat betreft de lokalisering van de objecten inderdaad bij dit stadium past, maar dat daarnaast een aantal regressieve elementen te zien zijn. Het transparant weergeven van de mensfiguurtjes, zodat ook de kruisen zichtbaar zijn, is namelijk kenmerkend voor het einde van het figuratieve stadium. Vanwege de simpliciteit en eendimensionale ledematen past het gehanteerde mensschema eveneens beter bij een jonger kind.²⁰⁵ Opvallend is verder dat aan de tekening geen decoratieve elementen zijn toegevoegd, hetgeen op deze leeftijd wel gebruikelijk is.

²⁰⁵ Kanttekening: Het is ook mogelijk dat op een eenvoudiger schema is teruggegrepen vanwege een moeite met het adequaat weergeven van overlap.

Elementen en symbolen | De getekende elementen verbeelden samen het verhaal van de kruisiging. De tekstballonnetjes met “help me” vallen op en versterken de negatieve lading van de tekening.²⁰⁶

Kleurgebruik | Het gebruik van de kleur bruin voor de lijnen en het inkleuren van de steunbalken van het kruis komt overeen met de realiteit. De kleuren blauw en oranje voor het gedeeltelijk inkleuren van de kruizen past echter niet bij de leeftijd van het kind. Wordt daarentegen rekening gehouden met de aanwezigheid van regressie, dan zou de kleurkeuze gebaseerd kunnen zijn op de fantasie van het kind of verband kunnen houden met de keuze voor kleurpotloden die het meest dichtstbij lagen. Het niet inkleuren van de beide figuurtjes en het gebruiken van een bruin potlood voor de omlijning, wijst mogelijk op een negatieve beleving van de relatie met de betreffende objecten.²⁰⁷

Vlakverdeling | Kind 4 heeft voor zijn tekening alleen het onderste gedeelte van het blad gebruikt, waarbij de rand als basis dient. Daarmee bevat deze tekening dus twee signalen van een onveilige gehechtheidsstijl.

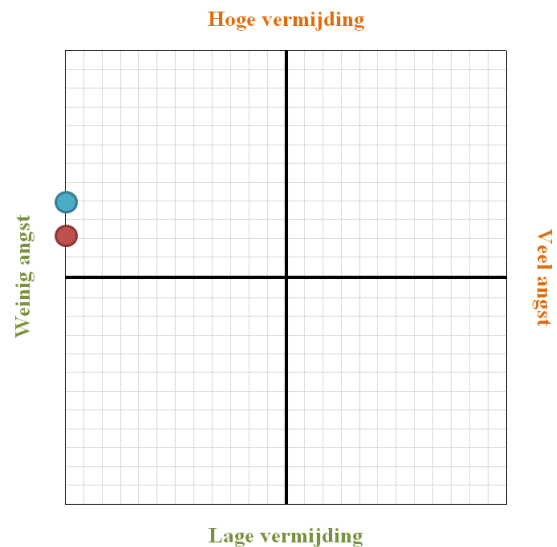
Tekenproces | Hoewel de tekenopdracht correct is uitgevoerd, blijkt uit de procesbeschrijving dat het thema na een moeizame opstartfase – niet weten wat te tekenen, snel afgeleid, en voortdurend reageren op anderen – van een klasgenoot is overgenomen. Dit zou voort kunnen komen uit een negatieve themabeleving, maar de onveilige gehechtheid aan de ouders lijkt in dit geval een aannemelijkere verklaring. Zowel in de tekening als in het gedrag komen namelijk een aantal van de verwachte signalen van onveiligheid naar voren. Uit de tekening – en de procesbeschrijving – blijkt dat de jongen herhaaldelijk ontevreden is over zijn tekenen, hij zegt zelfs tegen een van de onderzoekers ‘dat het allemaal fout is.’ Het betreft hier waarschijnlijk een combinatie van het gevoel te moeten presteren en het vragen om bevestiging, dat daar mogelijk uit voortkomt. Hoewel de onderzoekers hem hiervoor geen kans gaven, kan ook het willen doorkrassen als aanvullend signaal worden opgevat. Wanneer de onderzoeker dit hadden laten gebeuren was de onveiligheid overigens nog duidelijker in het getekende zichtbaar geworden.

²⁰⁶ Kanttekening: Om overanalyseren te voorkomen, wordt de optie dat het hier mogelijk de noodkreet van het kind zelf betreft – een tekening kan immers naast impliciete- ook expliciete boodschappen bevatten – buiten beschouwing gelaten.

²⁰⁷ Kanttekening: Het is ook mogelijk dat het niet inkleuren voortkomt uit de eerdergenoemde regressie, waaraan de onveilige hechting met de ouders ten grondslag ligt.

Narratief | Uit het verschil in handschrift blijkt dat de beschrijving in eerste instantie uit de eerste twee zinnen bestond en dus niet volledig was. Wat betreft de godsrepresentatie van de jongen kan gesteld worden dat deze antropomorf van aard is; God lijkt immers op Jezus, maar is groter. De uitspraak ‘als Hij bestond’ doet daarnaast vermoeden dat de jongen niet in God gelooft.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 4 aan beide ouders gereserveerd-vermijndend gehecht is, waarbij het minimaal op angst scoort en hoger dan gemiddeld op vermijding. De tekening bevat diverse signalen van onveiligheid: de algehele regressie; de afwezigheid van de expressieve bloeiperiode; de beperkte bladvulling; het gebruik van de bladrand als (veilige) basis; het gedrag tijdens het tekenproces; en het beperkte narratief. Wat betreft de godsrepresentatie, die een antropomorf karakter heeft, is het narratief als zodanig de belangrijkste informatiebron. Aangezien zowel in het narratief als in de aanvullende vragenlijst het bestaan van God – overeenkomstig met het atheïstische gezin van herkomst – ontkend wordt, is van een compenserende gehechtheidsrelatie met God geen sprake.²⁰⁸

²⁰⁸ Hoewel er thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen wordt, kent de jongen het verhaal van de kruisiging wel. Het zou kunnen dat hij dit van andere familieleden of op school gehoord heeft.

Gebodot. 27-01-2009
datum vondaag: 29-01-2014

6 jan - 3 mar - 29-03-2015

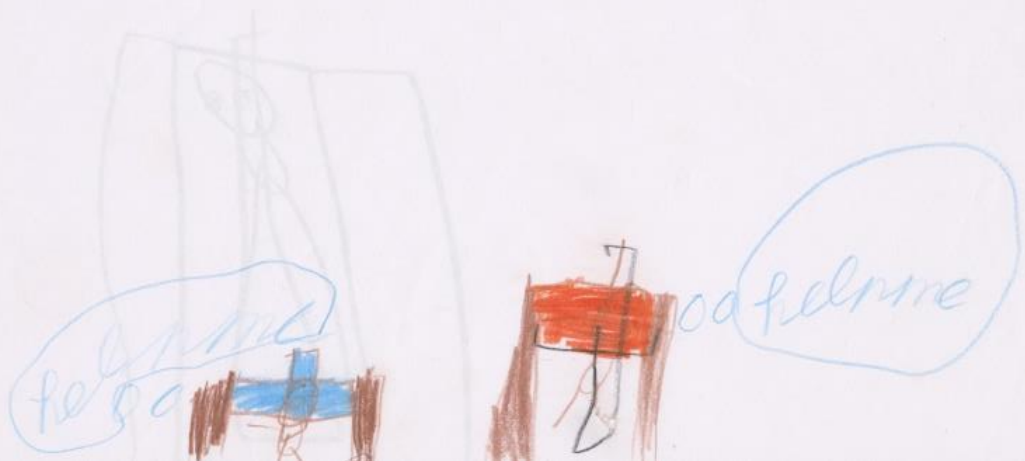
VU-01

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a child's drawing or writing.

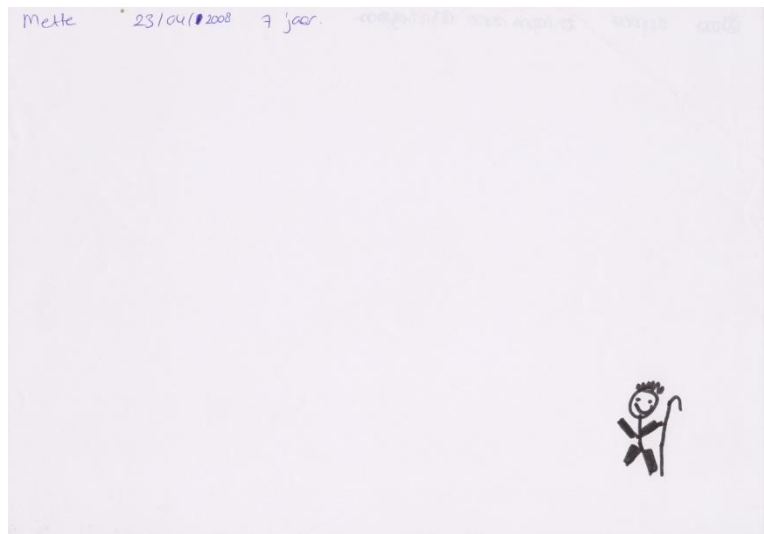
VU-03

Handwritten text in a non-Latin script, possibly a child's drawing or writing.

5.2.5 Kind 5 – 7 jaar (meisje)

Kind 5 woont samen met papa, mama, en haar broer of broertje. Er wordt één tot drie keer per jaar thuis over God gesproken of (voor-)gelezen. Het gezin bidt of mediteert niet gezamenlijk, maar het kind bidt wel op school. Ze zijn thuis katholiek en het gezin gaat soms met opa en oma naar de kerk. De laatste keer dat het meisje in de kerk kwam, was toen zij met school de paasviering bezochten. Het kind geeft aan dat God volgens haar in de hemel is.

God is gewoon net een soort Jezus.

Beschrijving van de tekening | Kind 5 heeft rechtsonder in de hoek met zwarte stift een mensfiguur getekend dat is opgebouwd uit verschillende deelobjecten; een cirkel voor het hoofd, een verticale lijn voor de romp, en tweedimensionale armen en benen. De ledematen hebben dezelfde lengte, zijn met zwarte stift ingekleurd, en vertrekken diagonaal omhoog (armen) en omlaag (benen) vanuit de romp. Het hoofd is voorzien van een gebogen lijn voor de mond, twee stipjes voor de ogen, en een zigzaggende lijn voor het haar. De mensfiguur houdt met zijn linkerhand een stok of staf vast, die gevormd wordt door een verticale lijn die bovenaan gebogen is. De andere hand en de beide voeten ontbreken.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 5 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het einde van het schematische- of aan het begin van het naturalistische stadium bevindt. Het mensschema dat het meisje hanteert, is echter eerder simplistisch dan geperfectioneerd te noemen. Hoewel de ledematen tweedimensionaal zijn weergegeven, ontbreken de handen met vingers en voeten. Opvallend is verder dat de romp als een verticale streep is weergegeven, terwijl op deze leeftijd een gedifferentieerd lijf met kleding gebruikelijk is. Bovendien is van een expressieve bloeiperiode geen sprake; er zijn geen andere objecten of decoratieve elementen te zien.

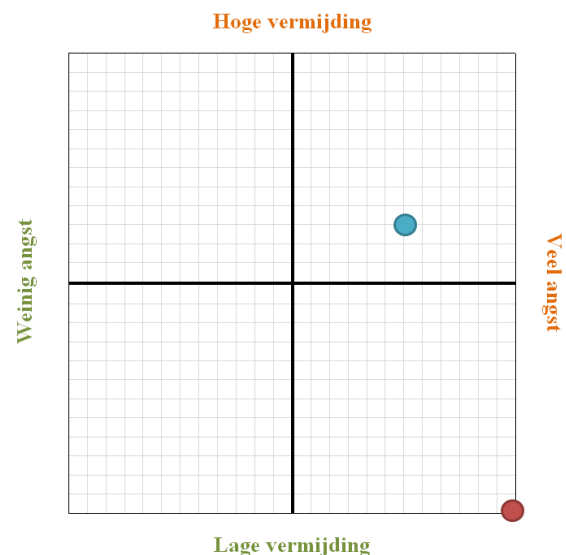
Elementen en symbolen | De tekening van het meisje bestaat uit één object; een mensfiguurtje met staf. Over de duiding ervan bestaat enige twijfel, voortkomend uit het narratief zou het zowel om God als Jezus kunnen gaan. De betekenis van ontbrekende voeten – onzelfstandigheid, onevenwichtigheid, en het ontbreken van steun – is in een eerdere deelanalyse al aan bod gekomen. Het tekenen van kleine handen of het weglaten ervan duidt op verlegenheid en problemen met het aangaan van sociale contacten.²⁰⁹

Kleurgebruik | De afwezigheid van kleur wijst in de eerste plaats op onveiligheid in relatie tot de ouders. Indien het mensfiguurtje de godsrepresentatie verbeeldt, houdt het kleurgebruik mogelijk verband met een negatieve beleving van de Godsrelatie.

Vlakverdeling | In de beperkte bladvulling komt de onveilige gehechtheid aan de ouders duidelijk naar voren.

Narratief | Mogelijk voortkomend uit de beperkte bladvulling is ook het narratief beperkt te noemen. Wat betreft de godsrepresentatie kan gesteld worden dat God een antropomorf karakter heeft, Hij is immers ‘net een soort Jezus’. Of dit betekent dat God ook dezelfde positieve eigenschappen bezit, wordt niet duidelijk.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 5 aan beide ouders onveilig gehecht is. In relatie tot de moeder scoort het meisje maximaal op angst en minimaal op vermijding, het betreft dus een gepreoccupeerde hechting. De angstig-vermijdende gehechtheidsrelatie met de vader wordt daarentegen gekenmerkt door een gemiddeld hoge mate van angst en een bovengemiddelde mate van vermijding. Deze onveiligheid komt in de tekening duidelijk naar voren in: de algehele regressie; de afwezigheid van de expressieve bloeiperiode; de psychodynamische betekenis van de ontbrekende handen en voeten; de afwezigheid van

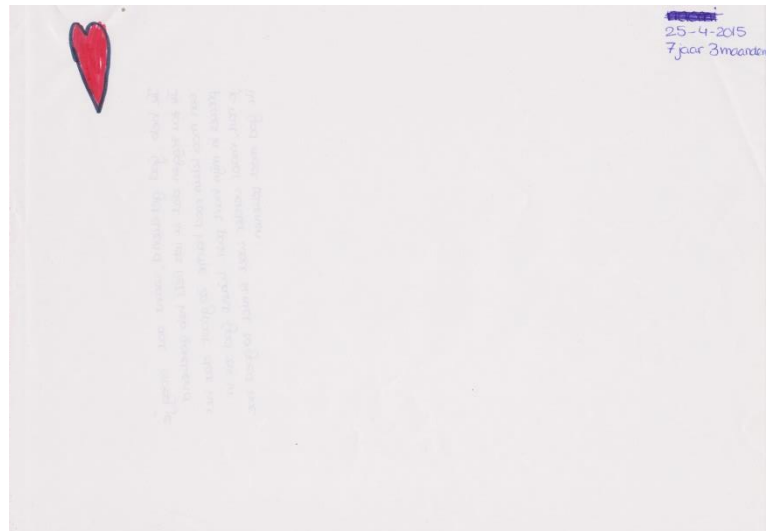

²⁰⁹ Foks-Appelman, *Kinderen geven tekens*, 66-67.

kleur; de beperkte bladvulling; en het beperkte narratief. Wat betreft de godsrepresentatie verschaft de analyse daarentegen nauwelijks informatie. Overeenkomstig met haar religieuze opvoeding geeft het meisje aan dat God – op cognitief niveau – een antropomorf karakter heeft en op Jezus lijkt; er is dus in ieder geval sprake van sociale correspondentie. Hoewel de affectieve kleurkeuze mogelijkwijs naar een negatieve beleving van de Godsrelatie verwijst, blijkt uit het antwoord op vraag elf – ‘dat ik eraan kan denken’ – gevoelsmatig het tegenovergestelde. Met betrekking tot correspondentie dan wel compensatie valt dus niets met zekerheid te zeggen, al lijkt correspondentie op basis van het voorgaande onwaarschijnlijk.

5.2.6 Kind 6 – 7 jaar en 3 maanden (meisje)

Kind 6 woont samen met haar broertje, zus, mama, en papa. Thuis wordt ongeveer drie keer in de week over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt thuis zowel 's middags als 's avonds voor en na het eten samen gebeden. Het meisje geeft aan dat het ook zelf wel eens voor het eten en 's avonds bidt. Het gezin is protestants en gaat ongeveer een keer per jaar naar de kerk. Op de vraag ‘Waar is God volgens jou?’ antwoordt het kind met ‘in je hart’.

Ik heb God getekend, want dat vroeg je. Ik zou zeggen dat ik iets liefs heb getekend: een mooi, klein, rood hartje. Zo groot dat het precies in mijn hart past, want God zit in je hart. Verder weet ik niet zo goed hoe ik God moet tekenen.

Beschrijving van de tekening | Kind 6 heeft voor haar tekening de linkerbovenhoek van het blad gebruikt. Met een zwarte stift is een klein, langwerpige hartje getekend. Het kind heeft dit hartje vervolgens zorgvuldig ingekleurd met een rode stift.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 6 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het schematische- of aan het begin van het naturalistische stadium bevindt. Aangezien het meisje alleen een hartsymbool getekend heeft,

is dit niet te toetsen. De afwezigheid van de verwachte bloeiperiode kan overigens wel als zijnde regressief geduid worden.

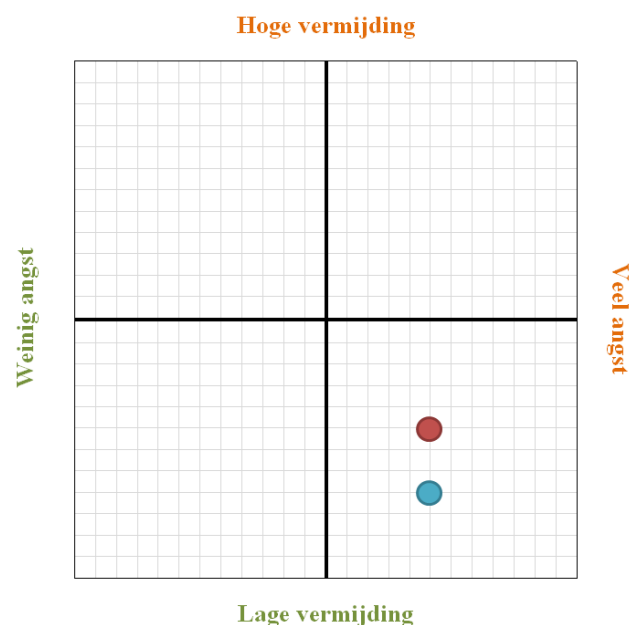
Elementen en symbolen | De tekening van het meisje bestaat uit één object, dat in het narratief aan de godsrepresentatie verbonden wordt; een hartje dat van oudsher symbool staat voor liefde, oprechtheid, en mededogen.²¹⁰

Kleurgebruik | Hoewel het kind God door middel van een hartje verbeeld heeft, valt op basis van het kleurgebruik niets over de affectieve beleving te zeggen. Voor de inkleuring is immers voor de kleur rood gekozen, hetgeen voor een hartsymbool gebruikelijk is. Deze overeenkomstigheid met de realiteit past overigens niet bij de leeftijd van het meisje.

Vlakverdeling | In de beperkte bladvulling komt de onveilige gehechtheid aan de ouders duidelijk naar voren.

Narratief | De beschrijving van de tekening is adequaat en volledig. Op basis van het narratief kan voorzichtig gesteld worden dat het meisje God als ‘lief’ beschouwd en dat Hij in haar hart zit.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 6 aan beide ouders gepreoccupeerd gehecht is, waarbij sprake is van een bovengemiddeld hoge mate van angst. Verder wordt de gehechtheidsstijl van het meisje gekenmerkt door een lage mate van vermijding, waarbij de score in relatie tot vader nog een paar punten lager is dan tot moeder.²¹¹ Op basis van de tekening-

²¹⁰ D. Fontana, *Verborgene taal van symbolen. Magie, beeld en betekenis* (Kerkdriel 2007) 214.

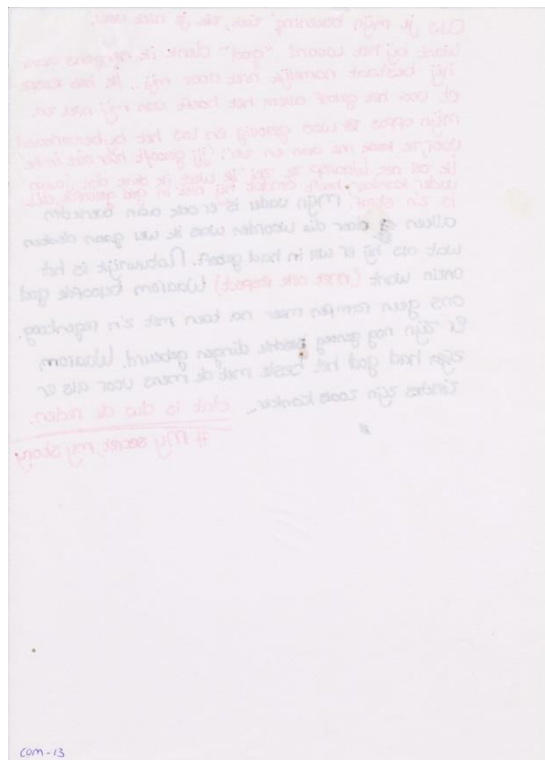
²¹¹ Toelichting: Naar aanleiding van de vragenlijst vertelt het kind dat het zich weleens zorgen maakt, omdat haar moeder haar niet altijd meeneemt naar de winkel en heel vaak moet werken. Daardoor is ze bang dat haar moeder niet zoveel van haar houdt en haar minder aardig vindt als ze wil knuffelen, maar mama dat niet wil of daar geen tijd voor heeft. Het meisje is dan bang dat ze iets verkeerd gedaan heeft. Ook in relatie tot vader spreekt ze uit dat ze bang is dat hij niet zoveel van haar houdt, omdat hij altijd druk is.

analyse kan gesteld worden dat deze onveiligheid in ieder geval in de afwezige bloeiperiode en de beperkte bladvulling naar voren komt. Wat betreft het kleurgebruik zou ook de vroege overeenkomstigheid met de realiteit mogelijk als zodanig beschouwd kunnen worden. De archetypische symboolduiding en het narratief bevatten daarnaast informatie over de godsrepresentatie van het meisje. Daaruit blijkt dat zij een liefhebbende godsrepresentatie heeft en God als zeer nabij ervaart, hij “zit” immers in haar hart. Ook in het antwoord op vraag elf van de aanvullende vragenlijst komt dit naar voren; het meisje voelt liefde als zij naar haar tekening kijkt. Gezien het katholieke gezin van herkomst lijkt sprake te zijn van sociale correspondentie op cognitief niveau. Hoewel interne werkmodellen correspondentie niet uitgesloten kan worden, lijkt dit onwaarschijnlijk; het meisje bidt immers tot God wanneer zij zich afgewezen voelt of als haar ouders boos op haar zijn. In het verlengde daarvan kan daarom voorzichtig gesteld worden dat God voor het meisje als angst-regulerende surrogaat-gehechtheidsfiguur fungeert.

5.2.7 Kind 7 – 12 jaar (meisje)

Kind 7 woont samen met haar moeder en zus. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Thuis wordt niet samen gebeden of gemediteerd en het meisje geeft aan dit ook niet zelf te doen. Het gezin is niet gelovig en er worden geen religieuze gebouwen bezocht. De laatste keer dat het kind in een kerk was, is twee jaar geleden. Op de vraag ‘Waar is God volgens jou?’ antwoordt het kind ‘God bestaat niet’.

Als je mijn “tekening” ziet, zie je niet veel. Bij het woord God denk ik nergens aan, Hij bestaat namelijk niet voor mij... Ik heb respect voor het geloof, alleen het hoeft van mij niet zo. Mijn oppas was gelovig en las het Bijbelverhaal voor, ze keek me aan en zei: ‘Jij gelooft hier niet in he?’ Ik zei ‘nee’, waarop ze zei: ‘Ik weet, ik denk dat jouw vader kanker heeft, omdat hij niet in God geloofde, dit is zijn straf.’ Mijn vader is er ook aan overleden. Alleen door die woorden was ik wel gaan denken, wat als hij er wel in had geloofd. Natuurlijk is het onzin, want (met alle respect) waarom beloofde God ons geen

rampen meer na toen met Zijn regenboog. Er zijn nog genoeg slechte dingen gebeurd. Waarom had God het beste met de mens voor als er ziektes zijn zoals kanker... Dat is dus de reden. # My secret, my story.

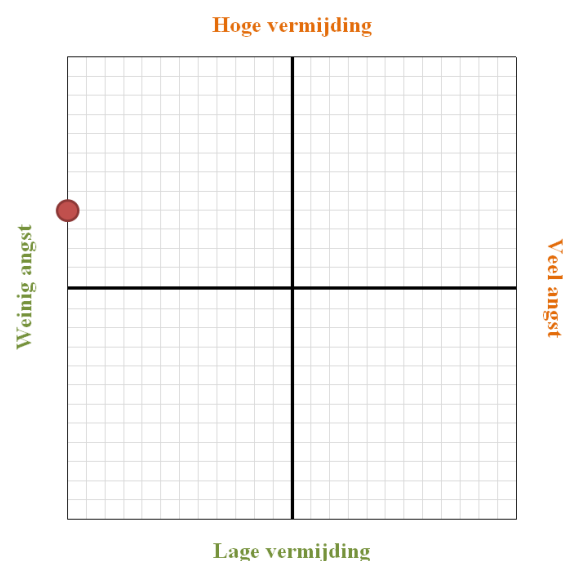
Beschrijving van de tekening | Kind 7 heeft geen tekening gemaakt.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 7 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. Aangezien het meisje niets getekend heeft, kan dit niet getoetst worden.²¹²

Tekenproces | Hoewel het meisje moeite met de tekenopdracht heeft, lijkt zij eveneens moeite te hebben met de beslissing om de gegeven opdracht niet uit te voeren. Pas na instemming van de onderzoeker gaat het meisje met haar narratief aan de slag, zo blijkt uit de procesbeschrijving. Waar het vragen om bevestiging mogelijk uit de onveilige gehechtheidsstijl voortkomt, zou het weigeren van de tekenopdracht juist verband kunnen houden met een negatieve beleving van de tekenopdracht en de Godsrelatie. Uit de onderstaande analyse van het narratief blijkt dat dit laatste inderdaad het geval is.

Narratief | Het meisje geeft een uitgebreide toelichting bij het lege tekenvel. Opvallend is dat zij daarin aangeeft dat God voor haar niet bestaat; Zijn bestaan wordt dus niet per definitie ontkend. Uit het narratief blijkt in ieder geval dat ze Hem afwijst vanwege alle ‘slechte dingen’ in de wereld, in het bijzonder wegens de ziekte en het overlijden van haar vader.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat de gereserveerd-vermijdende gehechtheid van kind 7 aan de moeder gekenmerkt wordt door een minimale aanwezigheid van angst en een bovengemiddelde mate van vermijding. De tekeninganalyse levert daarentegen geen duidelijke signalen op; enkel het gedrag tijdens

²¹² Kanttekening: Hoewel het niet willen tekenen ook een kenmerk van het betreffende stadium is, lijkt een andere verklaring in dit geval waarschijnlijker.

het tekenproces houdt mogelijk verband met onveiligheid. Hoewel verschillende analyseonderdelen wegens het niet willen tekenen zijn vervallen, verschaft zowel het tekenproces – ontvangst/uitvoering opdracht – als het narratief als zodanig informatie over de godsrepresentatie van het meisje. De negatieve beleving van de Godsrelatie komt hierin duidelijk naar voren en wordt bevestigd door het antwoord op vraag 11 van de aanvullende vragenlijst; het gevoel dat bij de tekening hoort, omschrijft het meisje als ‘dood en kil.’ Ze wijst God dan ook af en geeft aan dat Hij voor haar niet bestaat, waarmee ze Zijn bestaan dus niet per definitie uitsluit. Hoewel het meisje atheïstisch is opgevoed, lijkt het gesprek met haar oppas dus voor twijfel te hebben gezorgd. In ieder geval staat vast dat zij niet in staat is om vanuit haar ambivalente gevoelens tot een geïntegreerde godsrepresentatie te komen. Mogelijk is sprake van interne werkmodellen correspondentie, maar gezien de puberleeftijd van het meisje zou haar score op vermijding ook daarmee verband kunnen houden. Op basis van het voorgaande kan in ieder geval met zekerheid gesteld worden dat van compensatie geen sprake is.

5.2.8 Kind 8 – 12 jaar (meisje)

Kind 8 woont met haar zus, en haar vader en moeder in huis. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Het meisje geeft aan dat er thuis niet samen gebeden of gemediteerd wordt en zegt dit zelf ook nooit te doen. Het gezin is protestants en gaat af en toe naar de kerk, de laatste keer was een paar maanden geleden. Op de vraag ‘Waar is God volgens jou?’ antwoordt het meisje ‘ik weet het niet’.

Ik heb een kruis getekend, omdat God mij doet denken aan Jezus. Ik heb een zon getekend, omdat Jezus voor goede dingen zorgde. En de wolken voor de hemel, waar God en Jezus zijn, in de hemel. Ik heb dit getekend, omdat dit alles samen mij doet denken aan God. Samen is het voor mij God.

Beschrijving van de tekening | Gecentreerd in het midden van het blad heeft kind 8 met zwarte stift drie objecten getekend die elkaar deels overlappen; op de voorgrond een wolk bestaande uit een gegolfde lijn, een tweedimensionaal kruis dat vanuit het midden van de wolk diagonaal naar links helt, en een cirkelvormige zon met weggaande stralen die gedeeltelijk achter de wolk en het kruis verdwijnt. De wolk en de zon zijn zorgvuldig ingekleurd met respectievelijk een lichtblauwe, en een gele stift. Het kruis is niet ingekleurd.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 8 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. Dit blijkt ook uit de tekening: in plaats van het afbeelden van een mensfiguur is voor andere objecten gekozen; de verschillende objecten zijn in relatie tot elkaar getekend; en er zijn geen details aangebracht.

Elementen en symbolen | De tekening van het meisje bestaat uit drie objecten, die tezamen God verbeelden.²¹³

Kleurgebruik | Het beperkte kleurgebruik is realistisch en past bij de puberleeftijd.

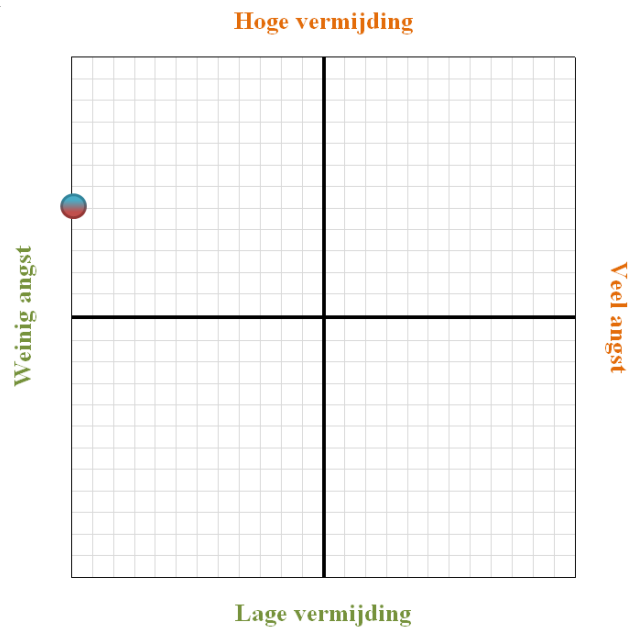
Vlakverdeling | Kind 8 heeft haar tekening in het midden gecentreerd en de rest wit gelaten. Aangezien sprake is van een gemiddelde bladvulling – die waarschijnlijk verband houdt met de puberleeftijd – en ook de overige signalen afwezig zijn, kan gesteld worden dat de onveilige gehechtheidsstijl niet in de vlakverdeling tot uiting komt.

Narratief | Aangezien de symbolen ‘samen God zijn’ en Jezus dus als het ware onderdeel van God zelf is, kan voorzichtig gesteld worden dat het meisje aan God dezelfde positieve eigenschappen als Jezus toekent.

Deelconclusies | Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 8 op de gehechtheid aan de ouders identiek gescoord heeft; minimaal op angst en gemiddeld hoog op vermijding, het betreft dus een gereserveerd-vermijdende hechting. De tekeninganalyse levert daarentegen geen enkel signaal van onveiligheid op. De archetypische symboolduiding en het narratief als zodanig verschaffen wel informatie over de godsrepresentatie van het meisje. Op basis

²¹³ In het narratief geeft het meisje zelf een toelichting bij de gekozen symbolen en de daarbij horende betekenis.

daarvan lijkt de godsrepresentatie positieve eigenschappen te bezitten, al valt over de beleving van de relatie niets te zegen. Uit de aanvullende vragenlijst blijkt dat het meisje Zijn bestaan niet uitsluit, maar niet weet waar Hij is. Er lijkt sprake te zijn van sociale correspondentie, maar daarvoor is volgens de hypothese wel een veilige primaire gehechtheidsrelatie nodig. Gezien de puberleeftijd van het meisje zou de bovengemiddeld hoge score op vermijding daarmee verband kunnen houden, waardoor toch sprake kan zijn van een veilige gehechtheidstijl. Met betrekking tot de compensatiehypothese kan in ieder geval voorzichtig gesteld worden, dat God voor haar geen surrogaat-gehechtheidsfiguur is.

Mette * 23/04/2008 7 jaar.

De tijd gaat zo snel voorbij dat ik
me soms vraag hoe het kan dat ik
nu hier sta. Het is zo mooi om te
zien dat ik nu hier sta. Het is zo
mooi om te zien dat ik nu hier sta.
Het is zo mooi om te zien dat ik
nu hier sta. Het is zo mooi om te
zien dat ik nu hier sta. Het is zo
mooi om te zien dat ik nu hier sta.

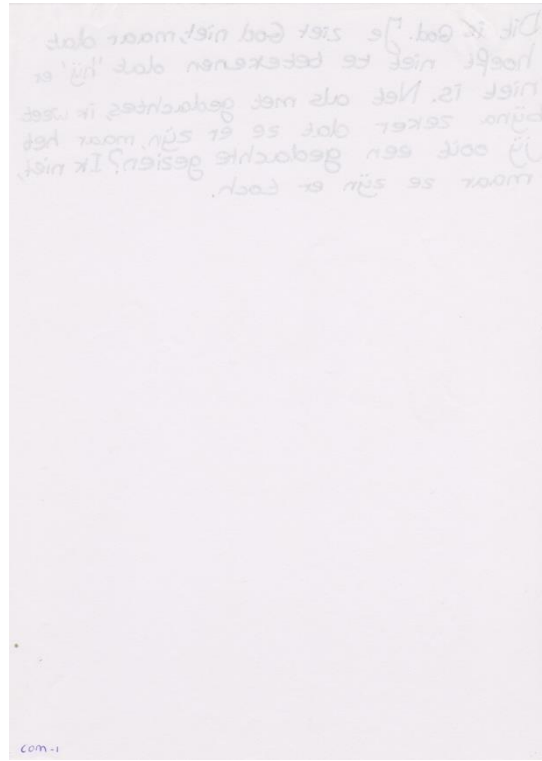
~~25-4-2015~~
25-4-2015
7 jaar 3 maanden

5.2.9 Kind 9 – 13 jaar (meisje)

Kind 9 woont met haar vader, moeder, broertje, en katten. Op de vraag ‘Wordt er bij jullie thuis of God gesproken of (voor-)gelezen?’ antwoordt het kind ‘We lezen zelf de Koran, Tenach, Bijbel, of het dodenboek als we willen.’

Er wordt thuis niet gebeden, maar als ze het zelf willen mediteren ze samen. Het meisje geeft aan dat ze heel soms ook zelf mediteert. Thuis mag iedereen zelf bepalen wat er geloofd wordt, er wordt geen specifieke stroming aangehangen. Met haar oma gaat het kind soms naar de kerk, de laatste keer was met Pasen. Het meisje zegt dat zij niet weet waar God is.

Dit is God. Je ziet God niet, maar dat hoeft niet te betekenen dat “Hij” er niet is. Net als met gedachtes, ik weet bijna zeker dat ze er zijn, maar heb jij ooit een gedachte gezien? Ik niet, maar ze zijn er toch.

Beschrijving van de tekening | Kind 9 heeft geen tekening gemaakt.

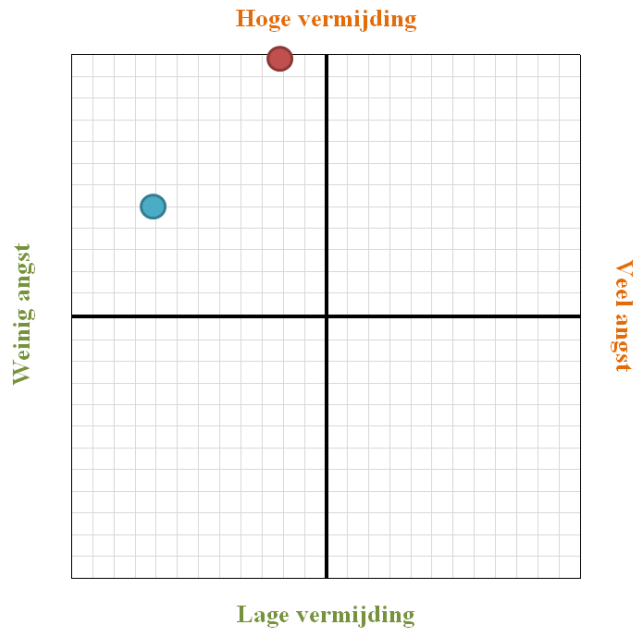
Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 9 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. Aangezien het meisje niets getekend heeft, kan dit niet getoetst worden.²¹⁴

Tekenproces | Hoewel het leeg gebleven blad doet vermoeden dat de tekenopdracht niet is uitgevoerd, blijkt uit de procesbeschrijving dat dit genuanceerder ligt. Wanneer de onderzoeker namelijk aan het meisje vraagt of ze hulp nodig- of een vraag heeft, omdat het lijkt alsof ze niet op gang kan komen, antwoordt ze met: ‘Nee hoor, ik ben al klaar.’

²¹⁴ Kanttekening: Hoewel het niet willen tekenen bij de normale ontwikkeling van een puber past, kan over de onderliggende oorzaak op dit punt nog geen uitsluitsel worden gegeven.

Narratief | Het narratief bestaat uit toelichting bij het lege tekenvel, dat voortkomt uit het feit dat ‘je God niet kunt zien.’ Wat betreft de vergelijking die het meisje maakt, wordt niet duidelijk of de uitspraak ‘ik weet bijna zeker dat ze er zijn’ ook van toepassing is op God.

Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 9 in relatie tot moeder relatief laag scoort op angst en maximaal op vermijding. Ten opzichte van de vader zijn de scores een stuk lager, maar alsnog bovengemiddeld hoog op vermijding. Het betreft dus een gereserveerd-vermijdende gehechtheid aan beiden. De tekening-analyse levert daarentegen geen signalen van onveiligheid op. Hoewel een aantal analyseonderdelen wegens het niet willen tekenen zijn vervallen, verschaft zowel

het tekenproces – ontvangst/uitvoering opdracht – als het narratief als zodanig informatie over de godsrepresentatie van het meisje. Op basis daarvan valt niet met zekerheid te zeggen of het meisje in God gelooft, maar ze sluit Zijn bestaan in ieder geval niet uit. In haar narratief lijkt bovendien naar voren te komen dat het meisje op cognitief niveau ‘bijna zeker weet dat Hij bestaat’, al blijft onzeker of de vergelijking met gedachten op die manier bedoeld is. Ook in de aanvullende vragenlijst komt deze twijfel naar voren; het meisje geeft aan dat zij niet weet waar God is. Het antwoord op vraag 11 is op zijn minst opvallend te noemen; het gevoel dat bij de tekening hoort, omschrijft het meisje als ‘verwarring en opluchting.’ Mogelijk houdt dit verband met haar religieuze opvoeding en de grote mate van vrijheid daarbinnen. Hoewel zij op cognitief niveau waarschijnlijk meer kennis over religie bezit dan haar leeftijdsgenoten, maakt dit het tegelijkertijd lastiger om een persoonlijke relatie met God op te bouwen. Door de verschillende stromingen die naast elkaar gepresenteerd worden, lijkt het meisje op impliciet niveau geen verbinding met een symbolische Ander aan te kunnen gaan. In het verlengde daarvan kan daarom gesteld worden dat van compensatie geen sprake is.

5.2.10 Kind 10 – 13 jaar (jongen)

Kind 10 woont samen met zijn vader, moeder, broer, en zusje. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Het gezin bidt of mediteert niet gezamenlijk en de jongen geeft aan dit ook niet zelf te doen. Vroeger werd er voor het eten wel samen gebeden. Op de vraag naar de religieuze achtergrond van het gezin, antwoordt het kind 'ik weet het niet'. Met opa en oma gaat de jongen soms naar de kerk en hij geeft aan dat God volgens hem in de hemel is.

Als ik de naam God hoor, denk ik aan Jezus die opgehangen is aan het kruis en dood ging en weer is opgestaan en de engel die de soldaat wegjoeg.

Beschrijving van de tekening | Iets links van het midden heeft kind 10 met zwarte stift een groot tweedimensionaal kruis getekend, waaraan een mensfiguur hangt. In eerste instantie is de jongen hoger begonnen met tekenen, want boven het figuurtje is het begin van een hoofd te zien. Het lichaam is tweedimensionaal en in contouren getekend; de nek, romp, armen, en broek bestaan uit een vorm. Later is een horizontale streep getekend om het bovenlijf van het onderlijf te scheiden. De armen en benen zijn tweedimensionaal getekend en voorzien van handen en voeten met stippen voor de spijkers. Het hoofd is cirkelvormig en bevat twee stippen voor de ogen, een streepje voor de mond, een aantal lijnen voor het lange haar, en een doornkrans om het voorhoofd. Het kruis is redelijk zorgvuldig ingekleurd met een bruine stift, maar hier en daar is het wit van het blad nog te zien. Het figuurtje is niet ingekleurd. Rechtsonder is met grijze stift door middel van een gebogen lijn een grot getekend met in het midden een cirkelvormige steen, die eveneens met grijs getekend en ook ingekleurd is. De steen overlapt grotendeels de cirkelvormige ingang van de grot, die met zwarte stift getekend en ingekleurd is. Rechts naast de ingang is met grijze stift een engel getekend, bestaande uit een gedeelte voor het lijf en een kleine cirkel voor het hoofd. Het hoofd is met grijze stift voorzien van twee stipjes voor de ogen, een streepje voor de mond, en een ovale halo die met gele stift is ingekleurd. De grot en de engel zijn niet ingekleurd. Boven de grot heeft de

jongen met grijze stift “grot” geschreven van waaruit een pijltje richting het getekende wijst. Een gebogen lijn – die met lichtgroene stift getekend is en vervolgens met donkergroene stift is overgetrokken – vertrekt vanuit het midden van de grot, gaat achter het kruis langs en loopt door tot de linker bladrand. Het lijkt een berg of grasveld, welke de jonge voorzien heeft van meerdere grassprietten. Ook de sprietten zijn eerst met een lichtgroene, en later met een donkergroene stift getekend.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 10 mag verwacht worden dat hij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. Dit blijkt ook uit de tekening; de figuurtjes zijn in contouren weergegeven en de lichaamsdelen zijn adequaat geproportioneerd. Het in verhouding te groot getekende kruis is dan ook opvallend te noemen. De kritische reflectie op het eigen product wordt zichtbaar in het “mislukte” hoofd en het toevoegen van het woordje “grot” om aan te geven wat het getekende voorstelt.

Elementen en symbolen | De getekende elementen verbeelden het verhaal van de kruisiging en wederopstanding van Jezus.

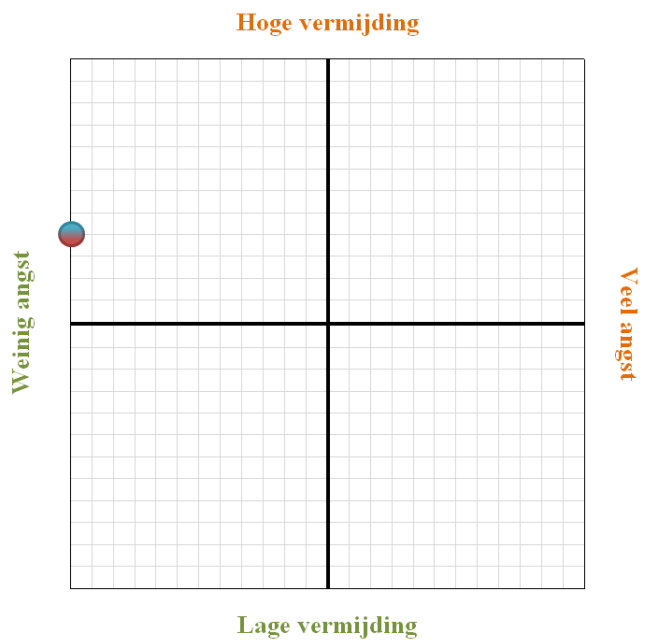
Kleurgebruik | Het beperkte kleurgebruik is realistisch en past bij de puberleeftijd.

Vlakverdeling | Er is sprake van een bovengemiddelde bladvulling, waarbij de lege delen vanuit de pubertijd verklaard kunnen worden. Hoewel het gebruiken van de bladrand als basis mogelijk verband houdt met onveiligheid, lijkt het aannemelijker dat hier praktische overwegingen aan ten grondslag liggen.

Narratief | De beschrijving van de tekening is adequaat en volledig. Wat betreft de godsrepresentatie van de jongen valt op basis van het narratief, afgezien van het gegeven dat hij bekend is met de betreffende Bijbelverhalen, niets te zeggen.

Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 10 op de gehechtheid aan de ouders identiek gescoord heeft; minimaal op angst en gemiddeld hoog op vermijding, het betreft dus een angstig-vermijdende hechting. De tekening bevat daarentegen geen duidelijke signalen van onveiligheid. Met betrekking tot de godsrepresentatie verschaft enkel het narratief als zodanig informatie. De jongen kent de betreffende Bijbelverhalen en uit de aanvullende

vragenlijst blijkt daarnaast dat de representatie in ieder geval op cognitief niveau aanwezig is; God is in de hemel en bestaat daarmee dus. Hoewel de jongen aangeeft niet te weten welke geloofsstroming het gezin aanhangt, blijkt uit een aantal andere vragen – en uit het voorgaande – dat hij op jongere leeftijd wel religieus gesocialiseerd is. In het verlengde daarvan kan gesteld worden dat sprake is van sociale

correspondentie, maar daarvoor is volgens de hypothese wel een veilige primaire gehechtheidsrelatie nodig. Gezien de puberleeftijd van de jongen zou de gemiddeld hoge score op vermijding daarmee verband kunnen houden, waardoor toch sprake kan zijn van een veilige basisgehechtheid. Aangezien het materiaal geen informatie over de beleving van de Godsrelatie verschaft, valt over correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid verder niets te zeggen.

5.2.11 Kind 11 – 13 jaar (meisje)

Kind 11 woont afwisselend met haar moeder en zus of met haar vader in huis. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Thuis wordt niet samen gebeden of gemediteerd en het meisje geeft aan dit ook niet zelf te doen. Als de burens komen eten wordt een uitzondering gemaakt, er wordt dan gezamenlijk voor en na het eten gebeden. Het gezin is niet gelovig en volgens het kind bestaat God niet.

Ik heb een kerk getekend want ja, de meeste mensen die gelovig zijn en er tijd voor hebben gaan naar de kerk. Ik heb in 1 raam mozaïek getekend, want dat is er altijd.

Beschrijving van de tekening | Kind 11 heeft haar tekening op de bovenste helft van het blad en rechts van het midden gepositioneerd. Met zwarte stift heeft zij een driedimensionale kerk getekend, die uit drie delen bestaat. Het linkerdeel – de toren – is in het midden voorzien van een vierkant raam en in de punt is een klok getekend, welke opgebouwd is uit een cirkel die door middel van twee diagonale lijnen en een verticale lijn in zes ongeveer gelijke vlakken is verdeeld. Verder is de klok voorzien van een grote en een kleine wijzer. Zowel het raam als de klok zijn niet ingekleurd. In het middendeel is linksonder een staande rechthoekige deur getekend en rechtsboven een liggend rechthoekig raam. De deur is met zwarte stift ingekleurd en het raam (glas-in-lood) is opgevuld met verschillende gekleurde lijnen in lichtblauw, oranje, en rood. Het rechterdeel – de achterkant – is voorzien van twee kleine vierkante ramen, welke bovenin en in het midden getekend zijn. De ramen zijn niet ingekleurd. De kerk zelf is ingekleurd met een bruine stift, hier en daar is het wit van het blad nog zichtbaar. Boven de kerk heeft het meisje met zwarte stift “kerk.” geschreven van waaruit een pijltje richting het getekende wijst.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 11 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. De driedimensionale weergave van de kerk laat zien dat dit inderdaad het geval is. Ook de keuze voor een object in plaats van een mensfiguur en het ontbreken van verdere versieringen past bij de leeftijd van het kind. De kritische reflectie op het eigen product wordt zichtbaar in het toevoegen van het woordje “kerk” om aan te geven wat het kind bedoeld heeft te tekenen.

Elementen en symbolen | Hoewel de kerk symbolisch als het huis van God geduid kan worden, lijkt dit hier niet van toepassing te zijn. Uit het narratief blijkt namelijk dat het meisje de kerk als “gebouw” getekend heeft.

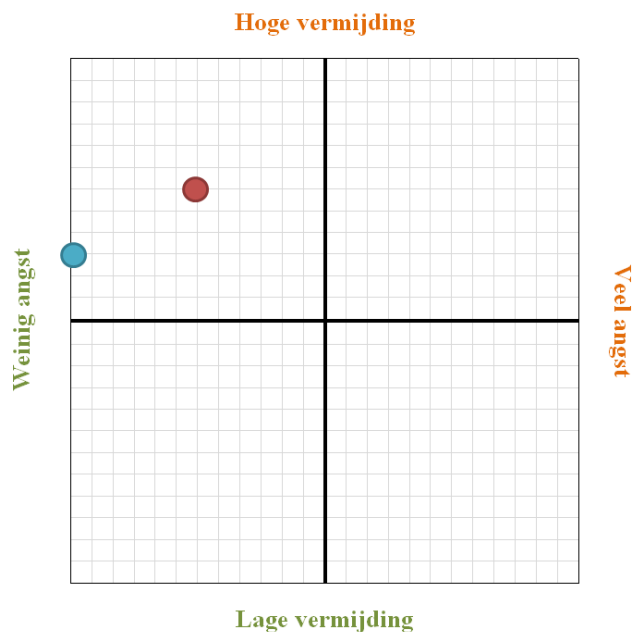
Kleurgebruik | Het kleurgebruik is realistisch en past bij de puberleeftijd.

Vlakverdeling | De beperkte bladvulling zou als signaal van onveiligheid geduid kunnen worden, maar het is waarschijnlijker dat het een kenmerk van de normale tekenontwikkeling betreft.

Narratief | De beschrijving van de tekening is adequaat en volledig. Aangezien het meisje een kerk getekend heeft en het narratief vanzelfsprekend daarover gaat, valt over de

godsrepresentatie weinig te zeggen. Het zinsdeel ‘mensen die gelovig zijn’ doet echter vermoeden dat het meisje zichzelf niet onder die groep schaart en dus niet in God gelooft.

Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 11 in relatie tot moeder relatief laag scoort op angst en gemiddeld hoog op vermijding. Ten opzichte van vader zijn de scores lager; minimaal op angst en bovengemiddeld op vermijding. Het betreft dus een gereserveerd-vermijdende gehechtheid aan beiden. De tekeninganalyse levert daarentegen geen duidelijke signalen van onveiligheid op. Enkel het narratief als zodanig verschaft informatie over de godsrepresentatie van het meisje.

Het daaruit voortkomende vermoeden dat zij niet in God gelooft, wordt in de aanvullende vragenlijst bevestigd. Dit komt overeen met haar atheïstische opvoeding en vanzelfsprekend fungeert God dus niet als compenserend surrogaat-gehechtheidsfiguur.

5.2.12 Kind 12 – 13 jaar (meisje)

Kind 12 woont samen met haar vader, moeder, en zusje. Er wordt thuis elke dag over God gesproken of (voor-)gelezen. Daarnaast wordt er vijf keer per dag gebeden en het meisje geeft aan dit zelf ook elke dag vijf keer te doen. Het gezin is islamitisch, maar gaat niet naar de moskee. Volgens het meisje is God overal.

Ik heb de islam getekend. Man en vrouw zijn gelijk en iedereen is geboren met engeltjes die beoordelen over hun goede en slechte daden. Uiteindelijk komen ze in het paradijs of in de hel. Vuur is hel, hartje is paradijs.

Beschrijving van de tekening | Op de onderste helft van de tekening heeft kind 12 met zwarte stift twee mensfiguren getekend. Het zijn een islamitische man en vrouw met gevouwen handen. Ze dragen beiden een djellaba die van kleine details zijn voorzien en waardoor de benen niet zichtbaar zijn. De gezichten hebben een ietwat cartoonachtige vorm en zijn voorzien van amandelvormige ogen met pupillen, gebogen wenkbrauwen, en een klein streepje voor de beide neuzen. Een zwart streepje vormt de mond van de man en de vrouw heeft vollere rode lippen. De haren van de man zijn met een zwarte stift ingekleurd, de vrouw draagt een hoofddoek. Voor de man en vrouw is een opengeslagen boek getekend waarop “letters” staan. Aan de linker- en rechterkant van het hoofd van de beide figuurtjes zijn kleinere opengeslagen boekjes met “letters” te zien, waarin kleine vrouwtjes met hoofddoek kijken. Bij het boekje aan de linkerkant van de vrouw ontbreekt het kleine vrouwtje. Boven het koppel is met blauwe stift een krullerige versiering met stippen aangebracht. Net onder het midden is met grijze stift een golvende scheidingslijn aangebracht. Met dezelfde kleur en lijnstijl is aan de bovenzijde een halve cirkel getekend. Vanuit het midden van deze lijn is met roze stift een verticale streep gezet, waardoor twee vlakken zijn ontstaan. In het rechtervlak is met een rode stift een hart getekend en ingekleurd, met daaromheen een roze rand die eveneens is ingekleurd. Rechtsboven is met gele stift een zon met weggaande stralen getekend en ingekleurd. In het linkervlak is linksonder met zwarte stift een vuur getekend, dat met geel, oranje, en rood is ingekleurd. De rest van het vlak is met zwarte stift ingekleurd. Aan het inkleuren is niet veel zorg besteed, het ziet er krasserig uit en er is nog veel wit te zien.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind 12 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling aan het eind van het naturalistische stadium (pubertijd) bevindt. Aan verschillende elementen in de tekening is te zien dat dit inderdaad het geval is; zo zijn de contouren van de mensfiguren schetsmatig weergegeven de lichaamsproporties de contouren van de figuurtjes zijn schetsmatig weergegeven en de lichaamsproporties De aangebroken pubertijd vertaalt zich in de tekening in de cartoonachtige weergave en de onzorgvuldige wijze van inkleuren.²¹⁵

Elementen en symbolen | De verschillende elementen verbeelden het islamitische verhaal over het aardse leven in relatie tot het hiernamaals.²¹⁶

²¹⁵ Kanttekening: De onzorgvuldige inkleuring zou ook het gevolg van tijdgebrek kunnen zijn.

²¹⁶ In het narratief geeft het meisje zelf een toelichting bij de verschillende elementen en de daarbij horende betekenis.

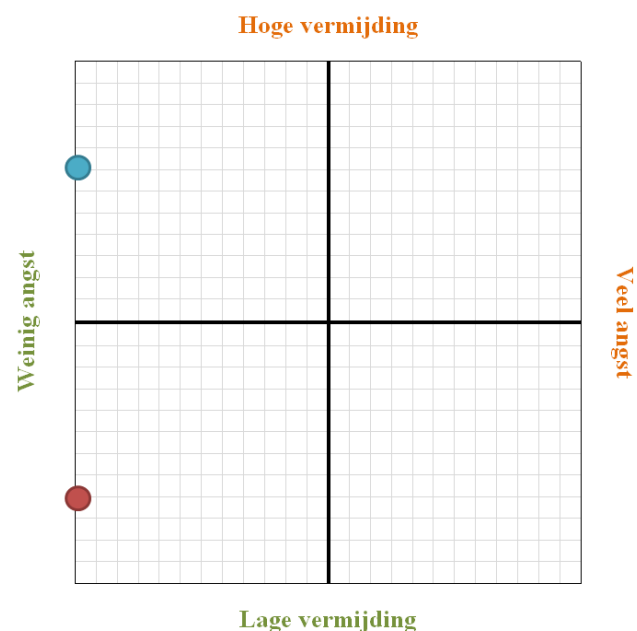
Kleurgebruik | Het beperkte kleurgebruik is realistisch en past bij de puberleeftijd.

Vlakverdeling | De volledige bladvulling wijst volgens de theorie op een basisgevoel van vertrouwen. In het verlengde daarvan worden de gebruikte scheidingslijnen daarom niet in verband gebracht met onveiligheid, maar als kaders van de verschillende scènes beschouwd.

Tekenproces | Hoewel het meisje de tekenopdracht correct heeft uitgevoerd, blijkt uit het antwoord op de laatste vraag van de aanvullende vragenlijst – ‘Je mag Allah niet tekenen of verbeelden hoe Hij er uitziet’ – dat zij hier in eerste instantie wel moeite mee had. Het betreft in dit geval geen weerstand met betrekking tot het thema voortkomend uit een negatieve beleving van de Godsrelatie. Uit de procesbeschrijving blijkt namelijk dat het meisje juist fanatiek met de opdracht aan de slag ging en als laatste in het lokaal overbleef.

Narratief | De beschrijving van de tekening is adequaat en volledig. Hoewel het meisje in plaats van haar godsrepresentatie de Islam getekend heeft, lijkt toch voorzichtig gesteld te kunnen worden dat de religiositeitsbeleving in ieder geval gedeeltelijk door controlerende en oordelende eigenschappen gekenmerkt wordt.

Uit de ECR-RC verkorte vragenlijst blijkt dat kind 12 een veilige gehechtheidsrelatie met de moeder heeft. Ten opzichte van de vader scoort het meisje daarentegen in het gereserveerd-vermijdende vlak; bovengemiddeld hoog op vermijding. De tekeninganalyse levert geen signalen van onveiligheid op; de bladvulling lijkt bovendien naar een veilig basisgevoel te verwijzen. Wat betreft de godsrepresentatie van het meisje verschaft zowel de primaire reactie op de tekenopdracht

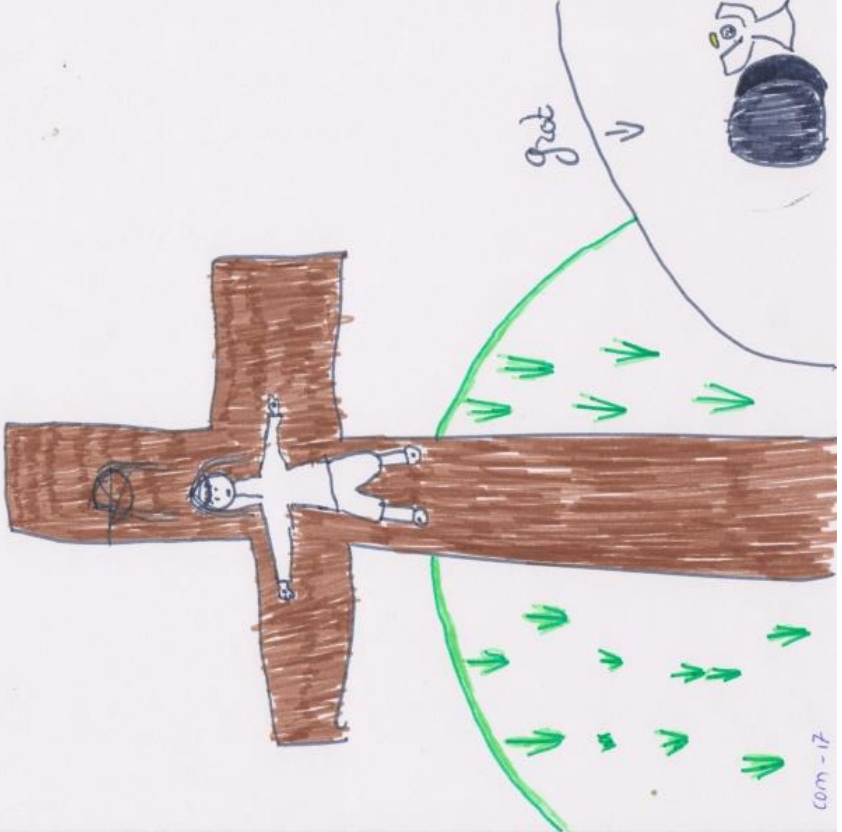
(tekenproces) als het narratief als zodanig informatie. Daarin komt in het bijzonder het dogmatische karakter van de geloofsbeleving – ‘je mag Allah niet verbeelden’ – en de oordelende rol van Allah naar voren, wat zowel positief als negatief beleefd kan worden. Hetzelfde geldt voor het gegeven dat Allah volgens het meisje overal is; enerzijds kan deze

nabijheid veilig en vertrouwd aanvoelen, anderzijds kan het gevoel dat Hij alles ziet en in de gaten houdt als een zware last worden ervaren. Gezien het islamitische gezin van herkomst is sowieso sprake van sociale correspondentie op cognitief niveau. Over de persoonlijke relatie met Allah is niet veel bekend; het bidden zou daarvan een kenmerk kunnen zijn, maar het is evengoed mogelijk dat dit aan de expliciete religiositeit verbonden is. Wat betreft de gehechtheid aan de ouders en de gehechtheid aan God is interne werkmodellen correspondentie in relatie tot vader niet uit te sluiten, maar de onveilige ECR-RC score zou in het verlengde van de aanwezige sociale correspondentie ook verband kunnen houden met de puberleeftijd van het meisje.

Maar se sijn er noch.
 Die ook een gedachte gezien? Ik niet
 pün. zeker dat se er sijn' maar het
 niet is. Het als niet gedachten? ik weet
 heeft niet te betekenen dat 'hij' er
 Die is God. Je ziet God niet maar dat

com-1

Dergelijke vasthouden
 het is de manier om hem te zien, hij is er niet te zien, maar de manier om te zien is
 om te zien, hij is er niet te zien, maar de manier om te zien is

com-17

5.3 Overkoepelende analyse en eerste conclusies

In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk zijn de getekende godsrepresentaties van twaalf onveilig gehechte kinderen geanalyseerd, waarbij de in hoofdstuk vier geformuleerde verwachtingen als uitgangspunt dienden. Op basis van de uitkomsten daarvan worden in deze paragraaf een aantal voorlopige conclusies geformuleerd. De gevonden signalen van onveiligheid in relatie tot de ouders komen daarbij eerst aan bod. Vervolgens worden in subparagraaf twee de analyseonderdelen die informatie over de godsrepresentatie verschaffen besproken, om van daaruit – in diezelfde sub-paragraaf – tot een (voorlopig) antwoord op de vraag naar correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid te komen. Niet ongenoemd mag blijven dat het hier in de eerste plaats een overkoepelend overzicht van de resultaten betreft; de theoretisch inbedding volgt in de conclusies. In het laatste gedeelte van deze paragraaf volgt ten slotte een beknopte reflectie op het onderzoeksproces.

5.3.1 Signalen van onveiligheid in relatie tot de ouders

Hoewel het onderzoeksmateriaal geselecteerd is op basis van een onveilige ECR-RC gehechtheidsscore en de tekeningen dus gemaakt zijn door kinderen met een aantoonbaar onveilige gehechtheid, blijkt uit de tekeninganalyse per kind dat dit niet in alle tekeningen naar voren komt. Wanneer naar de resultatentabel – die een schematisch overzicht van de gevonden signalen van onveiligheid geeft – op pagina 130 gekeken wordt, vallen de grote resultaatverschillen tussen basisschoolkinderen en pubers direct op. Waar bij die laatste in de analyse geen enkel duidelijk signaal van onveiligheid gevonden werd, kan met betrekking tot de jongere groep gesteld worden dat de onveilige gehechtheid aan de ouders wel in een aantal onderdelen naar voren komt. Dit geldt in het bijzonder voor de tekenontwikkeling en de vlakverdeling, waarbij de afwezigheid van expressieve bloei en de beperkte bladvulling als algemeen geldend opgevat kunnen worden. Overigens is het goed mogelijk dat deze onderling verband met elkaar houden; door de afwezigheid van decoratieve elementen of andere objecten om het blad te vullen, is de bladvulling vanzelfsprekend beperkter. De vroege overeenkomstigheid met de realiteit als nieuw signaal bij het onderdeel kleurgebruik – dat naar aanleiding van de tekeninganalyse per kind is toegevoegd – kan mogelijk eveneens vanuit de afwezige bloeiperiode verklaard worden.²¹⁷ De psychodynamische en archetypische symboolduiding dient vooral als aanvulling op de overige onderdelen beschouwd te worden; waar aanwezig leverde vooral die eerstgenoemde interessante informatie op. Wat betreft het

²¹⁷ Toelichting: Deze vroege overeenkomstigheid met de realiteit komt in de helft van de tekeningen naar voren; tweemaal betreft het een duidelijk- en eenmaal een mogelijk signaal.

tekenproces kan ten slotte voorzichtig gesteld worden dat de onveilige gehechtheidsstijl voornamelijk in het (relationele) gedrag tot uiting komt. Aangezien dit in beide procesbeschrijvingen duidelijk naar voren kwam, lijkt het analyseonderdeel tekenproces een belangrijke bron van informatie te zijn; het aanleveren van een procesbeschrijving is dus van groot belang. Samenvattend kan – met betrekking tot het onderzoeksmateriaal dat in deze scriptie geanalyseerd is – daarom (voorlopig) geconcludeerd worden dat de onveilige gehechtheid aan de ouders tot uiting komt in de afwezigheid van expressieve bloei, de beperkte bladvulling, de vroege overeenkomstigheid met de realiteit (kleurgebruik), en het gedrag tijdens het tekenproces.

Aan de hand van een beknopte deelanalyse, waarbij het juist de getekende godsrepresentatie van kinderen met een opvallend hoge veilige ECR-RC score betrof, zijn de zojuist genoemde (voorlopige) conclusies getoetst.²¹⁸ Aangezien ook dit materiaal nauwelijks procesbeschrijvingen bevatte, is het gedrag tijdens het tekenproces niet opgenomen. Wat betreft de expressieve bloeiperiode kan gesteld worden dat deze in alle tekeningen van de deelanalyse in meer of mindere mate naar voren komt; vijf van de zes tekeningen bestaan uit meerdere objecten en eveneens vijf van de zes tekeningen zijn van decoratieve elementen, details, en versieringen voorzien. Ook de analyse van de vlakverdeling levert andere resultaten op: de mate van bladvulling is minimaal gemiddeld en zelfs twee keer volledig; de bladrand dient eenmaal als basis voor het getekende; en van afsnijding is in geen van de tekeningen sprake. De kleuranalyse op vroege overeenkomstigheid met de realiteit maakt duidelijk dat dit geen – of in ieder geval niet uitsluitend – verband houdt met onveiligheid, omdat een aantal tekeningen binnen de deelanalyse eveneens (gedeeltelijk) zo zijn ingekleurd. Middels deze toetsing zijn daarmee twee van de drie voorlopige conclusies bevestigd; de afwezigheid van expressieve bloei en de beperkte bladvulling zijn beide kenmerkend voor tekeningen die gemaakt zijn door basisschoolkinderen met een onveilige gehechtheidsstijl.

5.3.2 Correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid

Evenals de signalen van een onveilige gehechtheid aan de ouders zijn ook de aanwezige kenmerken van de godsrepresentatie in een schematische overzichtstabel op pagina 131 verwerkt. Zoals verwacht verschaft het narratief als zodanig de meeste informatie over de godsrepresentatie, waarnaast – indien aanwezig – ook de procesbeschrijving en de ontvangst/uitvoering van de tekenopdracht relevant kunnen zijn. Wanneer de tekening

²¹⁸ Zie bijlage 9: Tekeninganalyse veilige hechting, 132.

expliciet aan God verbonden symbolen bevat, kan de archetypische betekenis daarvan als aanvulling beschouwd worden. Wat betreft de affectieve kleuranalyse werd verwacht dat dit tot het naturalistische stadium informatie over de Godsrelatie zou opleveren, maar dit bleek niet het geval te zijn. In de eerste plaats vanwege de afwezigheid van de godsrepresentatie in het merendeel van de tekeningen, maar zeker ook wegens de vroegere overeenkomstigheid met de realiteit. Met betrekking tot de aanvullende vragenlijst kan gesteld worden dat deze belangrijke informatie verschaft, in het bijzonder de gegevens omtrent de religieuze achtergrond van het kind; voor de beantwoording van de vraag naar religieuze socialisatie en correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid zijn deze van fundamenteel belang.

Wat betreft het verband tussen de gehechtheid aan de ouders en de gehechtheid aan God bij een onveilige basisgehechtheid bevat de correspondentie- en compensatiehypothese twee mogelijkheden: correspondentie op basis van de interne werkmodellen van gehechtheid – waarbij het kind zich eveneens onveilig aan God hecht – en compensatie van de onveilige hechting aan de ouders, waarbij God als angst-regulerend surrogaat-gehechtheidsfiguur fungeert. Een synthese van de uitkomsten per kind levert de onderstaande conclusies op:

1. Alleen bij het jongste kind wijkt de religieuze beleving af van de religieuze socialisatie. Hoewel het kind niet gelovig opgevoed wordt, heeft zij zelf wel een liefhebbende godsrepresentatie met mogelijk een compenserende, angst-regulerende functie.
2. Voor de overige kinderen geldt dat sprake is van correspondentie op basis van religieuze socialisatie.
3. In het verlengde daarvan lijken enkel kinderen uit religieuze gezinnen zich te kunnen wenden tot God als compenserende surrogaat-gehechtheidsfiguur.

5.3.3 Beknopte reflectie op het onderzoeksproces

Hoewel het analyseren van de getekende representatie een bruikbare onderzoeksmethode kan zijn en bij een deel van de kinderen interessante informatie opleverde, dienen daarbij nog wel een aantal kritische kanttekeningen gemaakt te worden. Voortkomend uit de formulering van de tekenopdracht bleek dat de meerderheid van de tekeningen in plaats van een Godsobject indirectere verwijzingen naar de beleving van de Godsrelatie bevatte, waardoor twee elementen van de analyse – de affectieve kleurkeuze en de mate van afstand/nabijheid op basis van de onderlinge verhoudingen – niet toegepast konden worden. De toespitsing van de affectieve kleuranalyse op het Gods- en ouderobject heeft er bovendien toe geleid dat een

meer algemene analyse van het kleurgebruik nagenoeg buiten beschouwing is gebleven, terwijl dit mogelijk wel aanvullende informatie had kunnen opleveren. Het onderdeel grafische aspecten is wegens het aangeboden tekenmateriaal bovendien volledig vervallen en de analyse van het tekenproces in de tekening kon om diezelfde reden ook maar ten dele uitgevoerd worden. Met het oog op de deelonderzoeken waarin de gehechtheidstheorie centraal staat, verdient het dan ook de aanbeveling om de tekeningen met kleurpotloden te laten maken en ieder kind een gum te geven. Wat betreft de rol van de uitvoerend onderzoekers kan daarnaast niet genoeg benadrukt worden dat zij het tekenproces niet dienen te beïnvloeden, omdat dit vanzelfsprekend ten koste gaat van de betrouwbaarheid van het materiaal en mogelijk vertekende onderzoeksresultaten oplevert. Ook zou het aanleveren van een procesbeschrijving – liefst inclusief beschrijving van het vertelproces – als standaardonderdeel in de onderzoeksprocedure opgenomen moeten worden, omdat daarin het gehechtheidsgedrag het duidelijkst naar voren komt. Concreet betekent dit dat per kind een mondelinge navraag dient plaats te vinden, wat bovendien ook de gelegenheid tot doorvragen biedt; iets dat in het bijzonder met betrekking tot het getekende in relatie tot de opdracht van belang kan zijn. Tot slot twee kanttekeningen bij de gebruikte vragenlijsten. Met betrekking tot de middels de aanvullende vragenlijst in kaart gebrachte religieuze socialisatie verdient het de voorkeur om een extra vraag over de denominatie van de school van het kind toe te voegen. Uit de onderzoeken van De Roos bleek immers dat de leerkracht de cognitieve godsrepresentatie aanzienlijk beïnvloedt. Wat betreft het afnemen van de ECR-RC vragenlijst rijst naar aanleiding van de analysesresultaten de vraag naar de betrouwbaarheid van dit meetinstrument wanneer het om kinderen in de puberleeftijd gaat. Enerzijds omdat het in alle gevallen een “onveilige” gereserveerd-vermijdende gehechtheid betrof, terwijl het vermijden van de ouders ook een kenmerk van de normale ontwikkeling is en dus niet per definitie naar een onveilige basisgehechtheid hoeft te verwijzen. Anderzijds omdat deze onveiligheid op geen enkele manier in het getekende zichtbaar werd, terwijl dit volgens de in hoofdstuk drie besproken theorie wel aan de orde zou moeten zijn.

Met de voorgaande reflectie op het onderzoeksproces is ook dit laatste hoofdstuk afgerond; het onderzoeksmateriaal is eerst per kind- en vervolgens overkoepelend geanalyseerd, waarbij tevens de eerste conclusies geformuleerd zijn. Deze worden op de volgende – en tevens laatste – pagina’s van deze scriptie ingebed in het theoretisch kader, waarna ook een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek zullen volgen.

Conclusies en aanbevelingen

Aan de hand van de onderstaande onderzoeksvraag is in deze scriptie bij onveilig gehechte kinderen verkend in hoeverre de getekende godsrepresentatie bruikbaar is voor het meten van correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid aan de ouders en gehechtheid aan God:

In hoeverre ondersteunen de getekende godsrepresentaties van onveilig gehechte kinderen de correspondentie- en compensatiehypothese?

De drie thema's die voor de beantwoording van deze vraag van belang zijn, werden in de hoofdstukken een tot en met drie uitgewerkt: de gehechtheidstheorie; de ontwikkeling en het functioneren van de godsrepresentatie vanuit dit gehechtheidsperspectief, met bijzondere aandacht voor de correspondentie- en compensatiehypothese; en de tekeninganalyse als methode binnen gehechtheidsonderzoek. Op basis daarvan werden in hoofdstuk vier – na een beschrijving van het materiaal en de gebruikte meetinstrumenten – verschillende verwachtingen omtrent de resultaten geformuleerd, welke in het laatste hoofdstuk aan de hand van een tekeninganalyse getoetst zijn. Uit de overkoepelende analyse van het onderzoeksmateriaal bleek dat de gehechtheid aan de ouders bij pubers niet zichtbaar wordt middels de in deze scriptie gehanteerde tekeninganalyse. Daarentegen kwamen in de tekeningen van de basisschoolkinderen wel diverse signalen van onveiligheid naar voren, op basis waarvan een aantal voorlopige conclusies geformuleerd- en getoetst werden. De afwezigheid van expressieve bloei en de beperkte bladvulling zijn in het bijzonder kenmerkend voor tekeningen van kinderen met een onveilige gehechtheidsstijl.²¹⁹ Afhankelijk van het getekende kunnen andere analyse-onderdelen daarnaast interessante, aanvullende informatie opleveren. Met betrekking tot de godsrepresentatie verschaffen het narratief en de beschrijving van de ontvangst/uitvoering van de opdracht de meeste informatie, waarbij de archetypische betekenis van de gebruikte symbolen om naar God te verwijzen – indien aanwezig – als aanvulling beschouwd kunnen worden.

Op basis van de zo verkregen informatie over de beleving van de Godsrelatie werd de vraag naar correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid beantwoord; dit leverde drie overkoepelende conclusies op. Ten eerste kwam naar voren dat enkel de religieuze beleving van het jongste kind afwijkt van de religieuze achtergrond van het gezin. Waar het meisje een

²¹⁹ Hoewel het op basis van het geanalyseerde onderzoeksmateriaal niet met zekerheid te zeggen is, maakt de procesbeschrijving daarnaast naar alle waarschijnlijkheid het gehechtheidsgedrag inzichtelijk.

liefhebbende godsrepresentatie met mogelijk een compenserende, angst-regulerende functie tot haar beschikking heeft, blijkt uit de aanvullende vragenlijst dat zij niet religieus wordt opgevoed. Ingebed in de theorie omtrent de ontwikkeling van de godsrepresentatie volgens Rizzuto zou dit kunnen betekenen dat de zogenaamde *second birth of God* nog niet heeft plaatsgevonden, waardoor haar *private God* op cognitief niveau nog niet (volledig) aan de “gevonden” atheïstische geloofsopvoeding verbonden is.²²⁰ Ten tweede bleek dat bij de overige kinderen sprake is van sociale correspondentie op expliciet niveau, terwijl deze vorm van correspondentie volgens Granqvist en Kirkpatrick enkel aan veilig gehechte kinderen voorbehouden is. Voortkomend uit hun leeftijd en daarbij horende cognitieve vermogens is de religieuze beleving van deze kinderen dus voor een groot deel beïnvloed door hetgeen zij al dan niet in de thuissituatie “gevonden” hebben.²²¹ In het verlengde van het tweede punt kan ten derde gesteld worden dat enkel kinderen uit religieuze gezinnen zich tot God als compenserende surrogaat-gehechtheidsfiguur lijken te kunnen wenden. Op basis van de hiervoor beschreven ontwikkeling van de godsrepresentatie op expliciet niveau is ook dit laatste punt te verklaren. Een kind dat opgroeit in een atheïstische gezinscontext zal op een gegeven moment immers te horen krijgen dat God niet bestaat, of dat de ouders in ieder geval niet in Hem geloven. Van de in eerste instantie ontstane *private God* blijft daardoor slechts een rudimentaire godsrepresentatie over, aangezien deze niet gevoed wordt met verbeeldende (Bijbel-)verhalen en religieuze uitingen binnen het gezin, in een gemeenschap, of op school.²²²

Hoewel naar aanleiding van het voorgaande geconcludeerd kan worden dat de getekende godsrepresentatie bruikbaar is voor het meten van correspondentie dan wel compensatie van gehechtheid, roept de (overkoepelende) analyse wel een aantal vragen met betrekking tot de correspondentie- en compensatiehypothese op.²²³ In de eerste plaats omdat de laatste twee conclusies afwijken van de door Granqvist en Kirkpatrick geformuleerde mogelijkheden wanneer het een onveilige gehechtheidsstijl betreft. De gevonden sociale

²²⁰ Rizzuto, *The birth of the living God*, 179-180.

²²¹ Zie hiervoor o.a.: Roos, *God concept in kindergarten*, 617-618; Roos, *Young children's descriptions of God*, 26-29; Roos, *Young children's God concepts*, 100-101; Schaap-Jonker, *Grootmoeders' veilige berg*, 4.

²²² Rizzuto, *The birth of the living God*, 200.

²²³ De beschrijving van de compenserende lijn bleek overigens niet eenduidig. (zie hiervoor ook: Hall, *Attachment to God and religious representations*, 229) Bovendien werd de mogelijkheid van interne werkmodellen correspondentie bij onveiligheid in het meest recente artikel *The Godin award lecture* niet uitgewerkt. Hoewel paragraaf 2.4.2, de deelconclusies per kind, de overkoepelende analyse, en de inbedding van de conclusies in het theoretisch kader in eerste instantie op dit artikel gebaseerd waren is toch teruggegrepen op het eerdere en vollediger artikel *Attachment and religious representations*. Enerzijds vanwege de betere aansluiting bij de overige theorie omtrent de ontwikkeling van de godsrepresentatie, anderzijds omdat daarmee een aantal kritische kanttekeningen in relatie tot de hypothese vervielen.

correspondentie is volgens hen immers exclusief verbonden aan een veilige basisgehechtheid, waarmee zij impliceren dat God – in tegenstelling tot de laatste conclusie van deze scriptie – ook in het geval van een atheïstische gezinscontext als compenserend gehechtheidsfiguur kan functioneren.²²⁴ Bovendien maakt de correspondentie- en compensatiehypothese geen onderscheid tussen het bewuste, expliciete niveau- en het impliciete (relationele) niveau van de godsrepresentatie gemaakt. Uit de onderzoeksresultaten is daarentegen gebleken dat dit wel degelijk relevant kan zijn; (sociale) correspondentie en compensatie hoeven elkaar niet uit te sluiten, zo stellen ook Hall en Fujikawa.²²⁵ Hoewel op expliciet niveau in eerste instantie sprake van compensatie lijkt te zijn, kan zich op impliciet niveau dus alsnog correspondentie op basis van interne werkmodellen voordoen. In het verlengde daarvan stellen Hall en Fujikawa dan ook dat compensatie in de kern eerder een vorm is waarin de impliciete correspondentie tot uiting komt in plaats van een aparte lijn binnen de betreffende hypothese, waarmee zij de onduidelijkheid rondom compensatie willen wegnemen en tegenstrijdige resultaten in de toekomst hopen te voorkomen. De beleving van de religiositeit – onder andere het sterk toe- of afnemen ervan – en het gedrag dat iemand vertoont in een gemeenschap komen volgens hen dus voort uit de verwachtingen en gedragingen in relatie tot anderen zoals deze zijn opgeslagen in de vroege werkmodellen van gehechtheid.²²⁶ Dit klinkt aannemelijk en lijkt ook aan te sluiten bij de bevindingen in het onderzoeksgedeelte van deze scriptie.

Aanbevelingen voor verder onderzoek

Op basis van de voorgaande conclusies en hetgeen vanwege de omvang van deze scriptie buiten beschouwing is gebleven, kunnen een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek – binnen het Nederlandse deelonderzoek – worden gedaan. Aangezien het een verkennend onderzoek onder een beperkt aantal kinderen betrof, wordt in de eerste plaats aanbevolen de conclusies twee en drie middels een vergelijkend onderzoek naar (sociale) correspondentie en compensatie op algemene geldigheid te toetsen. Het materiaal dient hiervoor in vier categorieën opgedeeld te worden, waarbij een onderscheid gemaakt wordt op basis van gehechtheid en religieuze achtergrond.²²⁷ Met andere woorden; is de religieuze achtergrond bij zowel veilig- als onveilig gehechte kinderen bepalend voor de beleving van de Godsrelatie? Met betrekking tot de eerste conclusie is een onderzoek naar de beleving van de

²²⁴ Granqvist, *Attachment and religious representations*, 915-916; Granqvist, *The Godin award lecture*, 9-11.

²²⁵ Hall, *Attachment to God*, 229.

²²⁶ *Ibidem*, 233-234.

²²⁷ Concreet betekent dit dat de volgende groepen vertegenwoordigd moeten zijn: 1. Veilige gehechtheid en een theïstische achtergrond; 2. Veilige gehechtheid en een atheïstische achtergrond; 3. Onveilige gehechtheid en een theïstische achtergrond; 4. Onveilige gehechtheid en een atheïstische achtergrond.

Godsrelatie bij zowel veilige als onveilige kinderen in de kleuterschoolleeftijd mogelijk interessant. Aanbevolen wordt om daarbij in ieder geval de affectieve kleurbeleving op basis van de favoriete kleuren van het kind te analyseren, want dan kan tevens de relevantie van dit element in de voor-naturalistische stadia worden getoetst. Het uitvoeren van een onderzoek dat voortbouwt op deze scriptie, in die zin dat de verschillen tussen de onveilige gehechtheidsstijlen – en de daarvoor kenmerkende verwachtingen en gedragingen – als uitgangspunt worden genomen, biedt ten slotte mogelijk meer inzicht met betrekking tot de vraag of ook de specifieke kenmerken van de betreffende stijlen gerelateerd zijn aan- en doorwerken in de Godsrelatie.

Literatuurlijst

Ainsworth, M.D., *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation* (New Jersey 1978).

Aletti, M., 'Religion as an illusion: prospects for and problems with a psychoanalytic model', *Archive for the psychology of religion* 27 (2005) 1-18.

Alschuler, R.H. en L.W.B. Hattwick, *Painting and personality* (Chicago 1947).

Bartholomew, K. en L.M. Horowitz, 'Attachment styles among young adults: a test of a four-category model', *Journal of personality and social psychology* 61.2 (1991) 226-244.

Berlin, L.J., J. Cassidy en K. Appleyard, 'The influence of early attachments on other relationships', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 333-347.

Bowlby, J., *Attachment. Volume 1: attachment and loss* (tweede druk; New York 1969).

Braam, A., 'Depressieve stoornissen', in: P.J. Verhagen en H.J.G.M. van Megen red., *Handboek psychiatrie, religie en spiritualiteit* (Utrecht 2012) 222-228.

Brenning, K. e.a., 'An adaption of the experiences in close relationships scale – Revised for use with children and adolescents', *Journal of social and personal relationships* 28 (2011).

Brenning, K. e.a., 'The psychometric qualities of a short version of the Experiences in Close Relationships Scale – Revised Child version', *Personality and individual differences* 68 (2014) 118-123.

Bretherton, I., 'The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth', *Developmental psychology* 28.5 (1992) 759-775.

Buck, J.N., *The house-tree-person technique* (2^e druk; Beverly Hills 1970).

Burkitt, E., M. Barrett en A. Davis, 'Children's colour choices for completing drawings of affectively characterised topics', *Journal of child psychology and psychiatry* 44.3 (2003) 445-655.

Burkitt, E. en M. Barrett, 'The effects of different drawing materials on children's drawings of positive and negative human figures', *Educational psychology* 31.4 (2011) 459-479.

Burkitt, E. en L. Sheppard, 'Children's colour use to portray themselves and others with happy, sad and mixed emotion', *Educational psychology* 34.2 (2014) 231-251.

Cassibba, R., P. Granqvist en A. Costantini, 'Mothers' attachment security predicts their children's sense of God's closeness', *Attachment and human development* 15.1 (2013) 51-64.

Cullberg, J., *Moderne psychiatrie. Een psychodynamische benadering* (13^e druk; Amsterdam 2009).

Delfos, M.F., *Ik ben aan ze gehecht. Over gehechtheid als een boei in nood* (Amsterdam 2013).

Dierickx, G., *De buitenkant van de religie: een menswetenschappelijke rondleiding* (Antwerpen 2007).

Dozier, M. en M. Rutter, 'Challenges to the development of attachment relationships faced by young children in foster and adoptive care', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 698-717.

Erikson, E.H., *Childhood and society* (Londen 1977).

Erikson, E.H., *Identity and the life cycle* (Londen 1959).

Feeney, B.C. en J.K. Monin, 'An attachment-theoretical perspective on divorce', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 934-957.

Foks-Appelman, T., *Kinderen geven tekens. De betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie* (6^e druk; Delft 2014).

Fonagy, P. e.a., *Affect regulation, mentalization, and the development of the self* (Londen 2004).

Fontana, D., *Verborgene taal van symbolen. Magie, beeld en betekenis* (Kerkdriel 2007).

Freud, S., *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit (1905)*, in: Werken, deel 4 (Amsterdam 2006).

Freud, S., *Totem en taboe (1913)*, in: Werken, deel 6 (Amsterdam 2006) 18-166.

Freud, S., *Massapsychologie en Ik-analyse (1921)*, in: Werken, deel 8 (Amsterdam 2006).

Freud, S., *Het Ik en het Es (1923)*, in: Werken, deel 8 (Amsterdam 2006).

Freud, S., *De ondergang van het Oedipuscomplex (1924)*, in: Werken, deel 9 (Amsterdam 2006).

Gibson, N.J.S., 'Measurement issues in God image research and practice', in: G.L. Moriarty en L. Hoffman eds., *God image handbook for spiritual counseling and psychotherapy. Research, theory, and practice* (New York 2010) 227-246.

Goodenough, F., *Measurement of intelligence by drawings* (New York 1926).

Granqvist, P. en B. Hagekull, 'Religiosity, adult attachment, and why "singles" are more religious', *The international journal for the psychology of religion* 10 (2000) 111-123.

Granqvist, P., C. Ljungdahl, en J.R. Dickie, 'God is nowhere, God is now here: attachment activation, security of attachment, and God's perceived closeness among 5-7-year-old children from religious and non-religious homes', *Attachment and human development* 9.1 (2007) 55-71.

Granqvist, P. en L.A. Kirkpatrick, 'Attachment and religious representations and behavior', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds., *Handbook of attachment. Theory research and clinical applications* (2e druk; New York 2008) 906-933.

Granqvist, P., 'Religion as attachment: The Godin award lecture', *Archive for the psychology of religion* 32 (2010) 5-24.

Granqvist, P., M. Mikulincer, en P.R. Shaver, 'Religion as attachment: normative processes and individual differences', *Personality and social psychology review* 14.1 (2010) 49-59.

Granqvist, P. en L.A. Kirkpatrick, 'Religion, spirituality, and attachment', in: K.I. Pargament ed., *APA handbook of psychology, religion, and spirituality. Volume 1: context, theory, and research* (Washington 2013) 139-155.

Hall, T.W. en B.F. Brokaw, 'The relationship of spiritual maturity to level of object relations development and God image', *Pastoral psychology* 43 (1995) 373-391.

Hall, T.W. e.a., 'Attachment to God and implicit spirituality: clarifying correspondence and compensation models', *Journal of psychology and theology* 37.4 (2009) 227-242.

Hall, T.W. en A.M. Fujikawa, 'God image and the sacred', in: K.I. Pargament ed., *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Volume 1: context, theory, and research* (Washington 2013) 277-291.

Jacobs, M., *Sigmund Freud. Key figures in counseling and psychotherapy* (2^e druk; Londen 2003).

Jones, J.W., 'Psychodynamic theories of the evolution of the God image', in: G.L. Moriarty en L. Hoffman eds., *God image handbook for spiritual counseling and psychotherapy. Research, theory, and practice* (New York 2010) 33-55.

Jongsma-Tieleman, N., 'Symbolisering: zien wat onzichtbaar is. Over het belang van (het kunnen) symboliseren', *Tijdschrift voor Perso-psychotherapie* 19.1 (2003) 6-33.

Kirkpatrick, L.A., 'A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style', *Journal for the scientific study of religion* 36 (1997) 207-217.

Kirkpatrick, L.A., 'God as a substitute attachment figure: a longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style and religious change in college students', *Personality and social psychology bulletin* 24 (1998) 961-973.

Klein, M., 'Notes on some schizoid mechanisms', in: *Journal of psychotherapy, practice and research* 5.2 (1996).

Klijn, W.J.L. en S. Scheller-Dijkers, *Waar woorden tekortschieten. Praktijk en theorie van beeldende systeemtherapie* (Leuven 2006).

Kobak, R. en S. Madsen, 'Disruptions in attachment bonds: implications for theory, research, and clinical intervention', in: J. Cassidy en P.R. Shaver eds. *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2^e druk; New York 2008) 23-47.

Machover, K., *Personality projection in the drawings of the human figure* (Springfield 1949).

Main, M. en J. Solomon, 'Discovery of a new, insecure-disorganized/disoriented attachment pattern' in: T.B. Brazelton en M.W. Yogman eds., *Affective development in infancy* (Norwood 1986) 95-124.

Main, M. en J. Solomon, 'Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation', in: M.T. Greenberg, D. Cicchetti en E.M. Cummings eds., *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (Chicago 1990) 121-160.

Malchiodi, C.A., *Understanding children's drawings* (New York 1998).

McDonald, A. e.a., 'Attachment to God and parents: testing the correspondence vs. compensation hypotheses', *Journal of psychology and Christianity* 24.1 (2005) 21-28.

Meykens, S. en G. Cluckers, *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief* (3^e druk; Leuven 2006).

Monks, F.J. en A.M.P. Knoers, *Ontwikkelingspsychologie. Inleiding tot de verschillende deelgebieden* (12^e druk; Assen 2004).

Mooney, C.G., *Theories of attachment. An introduction to Bowlby, Ainsworth, Gerber, Brazelton, Kennel, and Klaus* (St. Paul 2010).

Nelson, J.M., *Psychology, religion, and spirituality* (New York 2009).

Ogden, T.H., *The matrix of the mind. Object relations and the psychoanalytic dialogue* (Londen 1986).

Pearce, C., *A short introduction to attachment and attachment disorder* (Londen 2009).

Rizzuto, A.M., *The birth of the living God: a psychoanalytic study* (Chicago 1979).

Roos, S.A. de, J. Idema en S. Miedema, 'Attachment, working models of self and others, and God concept in kindergarten', *Journal for the scientific study of religion* 40 (2001) 607-618.

Roos, S.A. de, J. Idema en S. Miedema, 'Young children's descriptions of God: influences of parents' and teachers' God concepts and religious denomination of schools', *Journal of beliefs & values: Studies in religion and education* 22.1 (2001) 19-30.

Roos, S.A. de, 'Young children's God concepts: influences of attachment and religious socialization in a family and school context', *Religious education* 101.1 (2006) 84-103.

Royer, J., *Le dessin d'une maison. Image de l'adaptation sociale de l'enfant* (Issy-les Moulinaux 1989).

Royer, J., *Que nous disent les dessins d'enfants?* (Marseille 1995).

Schaap-Jonker, H. e.a., 'The personal and normative image of God: the role of religious culture and mental health', *Archive for the psychology of religion* 29 (2007) 305-318.

Schaap-Jonker, H., 'Grootmoeders' veilige berg in de bedstee en daarna: godsbeelden, religieuze cultuur en psychische gezondheid', *Psyche en geloof* 19 (2008) 3-11.

Schaap-Jonker, H. en E.H.M. Eurlings-Bontekoe, *Handleiding bij de Nederlandse vragenlijst godsbeeld* (2^e herziene versie; 2009).

Schaap-Jonker, H., 'Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties', *Psyche en geloof* 22.4 (2011) 226-232.

Schweizer, C. e.a., *Handboek beeldende therapie. Uit de verf* (Houten 2009).

Segal, H., *Introduction to the work of Melanie Klein* (Londen 2012).

Shafranske, E.P., 'God-representation as the transformational object', in: M. Finn en J. Gartner eds., *Object relations theory and religion: clinical applications* (New York 1992) 57-72.

Spock, B., *The common sense book of baby and child care* (New York 1946).

Stulp, H., 'Is er een relatie tussen gehechtheid aan mensen en gehechtheid aan God?', *Psyche en geloof* 22.4 (2011) 187-201.

Stulp, H., 'Hoofdlijnen van de gehechtheidstheorie', *Niet gepubliceerd* (2011) 1-10.
Geraadpleegd via:

<http://www.viaa.nl/~media/Files/Onderzoek/ZS/Publicaties/Media/ZS%20111221%20Gehechtheidstheorie.ashx>

Thoomes-Vreugdenhil, A., *Hechtingsproblemen bij kinderen. Kinderpsychologie in praktijk* (Tielt 2012).

Uden, M.H.F. van en J.Z.T. Pieper, *Religie in de geestelijke gezondheidszorg* (Nijmegen 1996) 9-37.

Vandermeersch, P. en H. Westerink, *Godsdienstpsychologie in cultuurhistorisch perspectief* (Amsterdam 2007).

Verheij, F., *Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie* (3^e druk; Assen 2011).

Verheugt-Pleiter, J.E., M.G.J. Schmeets en J. Zevalkink, *Mentaliseren in de kindtherapie. Leidraad voor de praktijk* (Assen 2005).

Verhofstadt-Deneve, L. en P. van Geert, *Handboek ontwikkelingspsychologie. Grondslagen en theorieën* (5^e druk; Houten 2004).

Verhulst, F.C., *De ontwikkeling van het kind* (8^e druk; Assen 2008).

Vick, R.M., 'A brief history of art therapy', in: C.A. Malchiodi ed., *Handbook of art therapy* (2^e druk; New York 2012) 5-16.

Vijfeijken, K. van de, *De menstekening als screeningsinstrument voor de cognitieve ontwikkeling en sociaal emotionele problematiek* (Leiden 2001).

Winnicott, D.W., 'Morals and education (1963)', in: *The maturational processes and the facilitating environment. Studies in the theory of emotional development* (Londen 2007).

Winnicott, D.W., *Playing and reality* (Londen 1971).

Zimbardo, P.G., R.L. Johnson en V. McCann, *Psychologie. Een inleiding* (6e druk; Amsterdam 2009).

Zock, H., 'Religie als transitioneel fenomeen: het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', *Nederlands theologisch tijdschrift* 51.1 (1997) 31-48.

Gebruikte website

- <http://wij.nl/baby-info-groei-ontwikkeling/artikel/nu-veilig-hechten-een-leven-lang-plezier>, Wij jonge ouders, 'Nu veilig hechten... Een leven lang plezier', 16 mei 2015.

Bijlage 1: Theoretische achtergronden bij hoofdstuk 1

Sigmund Freud

Freud interesseerde zich in hoge mate voor de gefaseerde psychoseksuele ontwikkeling die een kind doormaakt, welke door hem ook wel libidineus genoemd werd. Hij onderscheidde drie vroege fasen en twee latere fasen, met het Oedipuscomplex als grote breuklijn daartussen. Daarom wordt er ook wel gesproken over de pre-Oedipale en de Oedipale fase. Freud baseerde zijn indeling op de erogene zones, die op een bepaald moment in de ontwikkeling van het kind centraal komen te staan.²²⁸ In het schema hieronder wordt eerst een overzicht gegeven van deze psychoseksuele ontwikkeling, om vervolgens dieper in te gaan op het Oedipuscomplex.

Fase	Beschrijving
Orale fase <i>Tot 21 maanden</i>	Lust wordt ervaren via de mond en de seksuele ervaring valt samen met het gevoed worden.
Anale fase <i>15 maanden-3 jaar</i>	De zindelijkheidstraining begint en het kind raakt gefascineerd door de eigen ontlasting. De beheersing van de anusspier staat centraal en het vasthouden of loslaten wordt een manier om de ouders te controleren.
Fallische fase <i>3-6 jaar</i>	Het kind wordt zich bewust van de eigen geslachtsdelen, is nieuwsgierig naar het lichaam van andere kinderen en naar dat van de ouders. Verschillen tussen jongens en meisjes worden ontdekt, waardoor meisjes het gevoel krijgen dat zij “iets missen” met penisnijd als mogelijk gevolg. Het succesvol doorwerken van het Oedipuscomplex markeert het einde van deze fase.
Latentiefase <i>6-12 jaar</i>	De interesse voor het seksuele verdwijnt tijdelijk naar de achtergrond. De aandacht wordt gericht op het ontwikkelen van cognitieve vermogens, met name op school.
Genitale fase <i>Vanaf 12 jaar</i>	Met de ontwikkeling van de geslachtsdrift ontstaat een verlangen naar genitale bevrediging. Door middel van masturbatie wordt het eigen lichaam verkend. Daarnaast wordt actief naar iemand van het andere geslacht gezocht om gemeenschap mee te hebben.

Afbeelding 11 | De psychoseksuele ontwikkeling volgens Freud (vrij naar Jacobs 2003)

Freud beschouwde het Oedipuscomplex, dat zich manifesteert in de fallische fase, als het belangrijkste fenomeen in de psychoseksuele ontwikkeling van het kind. Onder andere in zijn werken *Massapsychologie en Ik-analyse* en *De ondergang van het Oedipuscomplex* beschrijft hij de verschillende processen die eraan ten grondslag liggen, waarbij hij uitgaat van de vader-

²²⁸ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 89; S. Freud, *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit (1905)*, in: *Werken*, deel 4 (Amsterdam 2006) 19-104, aldaar 56-58 (latentie), 59-62 (oraal), 64-66 (anaal), 72-73 (fallisch), 84-85 (genitaal); Jacobs, *Sigmund Freud*, 49-50; Verhulst, *De ontwikkeling van het kind*, 24-25.

zoonrelatie.²²⁹ In de aanloop naar het Oedipuscomplex begint de zoon zich in toenemende mate met zijn vader te identificeren, voortkomend uit de overeenkomstigheid in geslacht waarvan het zich in de fallische fase bewust wordt. De vader wordt zo tot mannelijk ideaalbeeld, waaraan de jongen zijn gedrag spiegelt om zoveel mogelijk op hem te lijken. In het verlengde daarvan ontwikkelt zich ten opzichte van de moeder – in de woorden van Freud – ‘een puur seksuele objectbezetting.’²³⁰ Deze beide processen bestaan in eerste instantie naast elkaar, totdat het onderstaande zich op een gegeven moment voordoet:

Als gevolg van de onstuitbaar voortgaande unificatie van het zielenleven komen ze uiteindelijk samen, en door dit samenvloeien ontstaat het normale Oedipuscomplex. De kleine jongen merkt dat vader hem bij moeder in de weg staat; zijn identificatie met zijn vader krijgt nu een vijandige kleur en wordt identiek met de wens bij moeder ook de plaats van vader in te nemen.²³¹

Naast deze wens werkt Freud in latere essays ook nog een tweede optie uit. In plaats van het innemen van de plaats van vader bij moeder, kan de jongen er namelijk ook voor kiezen zijn moeder bij vader te vervangen en zich door hem te laten liefhebben.²³²

Wanneer de ouders een gezonde relatie met elkaar hebben, geven zij geen gehoor aan de wensen van hun zoon. Het kind komt daardoor tot het besef dat de ouders een relatie met elkaar hebben, waarvan het zelf geen deel uitmaakt en waarover het geen controle heeft.²³³ Ongeacht de optie die de jongen gekozen heeft, ontstaat daarnaast een angst voor castratie (ontmand worden). Indien hij de plaats van vader wenst in te nemen, komt deze angst voort uit ontstane schuldgevoelens met castratie als ultieme bestraffing. Voor het omgekeerde geldt dat de jongen aanneemt dat vrouwen gecastreerde mannen zijn en hij zijn penis zal moeten opgeven om zijn moeder te kunnen vervangen. Echter, het opgeven van de penis is voor de jongen in beide gevallen geen optie. Bovendien merkt hij dat hij met zijn rivaliteit verwijderd is geraakt van zijn beschermende vader dan wel zorgzame moeder, terwijl hij nog helemaal niet zonder hen kan.²³⁴

²²⁹ Jacobs, *Sigmund Freud*, 56-57; Vandermeersch, *Godsdienstpsychologie*, 163-164.

²³⁰ S. Freud, *Massapsychologie*, 257.

²³¹ Idem.

²³² S. Freud, *Het Ik en het Es*, 397; S. Freud, *De ondergang van het Oedipuscomplex*, 36.

²³³ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 107-108; Jacobs, *Sigmund Freud*, 55-56.

²³⁴ Freud, *De ondergang van het Oedipuscomplex*, 36-37.

Uiteindelijk wint zijn narcistisch belang het van de seksuele objectbezetting en keert het Ego van de jongen zich af van het Oedipuscomplex.²³⁵ Identificaties vervangen daarbij de eerdere objectbezettingen, waarbij het vaderlijke gezag wordt geïntrojecteerd en als dubbelzinnig Ik-ideaal – ‘Ik moet zijn zoals mijn vader, maar sommige dingen zijn alleen aan hem voorbehouden’ – gaat functioneren. Dit zorgt ervoor dat de seksuele gevoelens worden gedeseksualiseerd en omgevormd, waardoor de seksuele ontwikkeling tijdelijk onderbroken wordt en de latentietijd begint.²³⁶

Fase	Crisis	Resultaat	Deugd
Zuigeling 0-2 jaar	Vertrouwen versus wantrouwen	Positief: vertrouwen dankzij steun van de omgeving. Negatief: angst voor, en zorgen over anderen.	Hoop
Peuter 2-4 jaar	Autonomie versus schaamte en twijfel	Positief: onafhankelijkheid als onderzoek wordt gestimuleerd. Negatief: twijfels over zichzelf, gebrek aan onafhankelijkheid.	Wilskracht
Kleuter 5-7 jaar	Initiatief versus schuldgevoel	Positief: ontdekken van manieren om dingen in gang te zetten. Negatief: schuldgevoel over daden en gedachten.	Doelgerichtheid
Basisschool 8-12 jaar	Vlijt versus minderwaardigheid	Positief: groeiend besef van competenties. Negatief: gevoelens van minderwaardigheid, geen vertrouwen in eigen kunnen.	Bekwaamheid
Adolescentie 13-22 jaar	Identiteit versus identiteitsverwarring	Positief: bewustzijn van de eigen uniciteit, weten welke rol te spelen. Negatief: onvermogen om de juiste rollen in het leven te identificeren.	Trouw
Vroege volwassene 23-30 jaar	Intimiteit versus isolement	Positief: ontwikkeling van liefdevolle seksuele relaties en hechte vriendschappen. Negatief: angst voor relaties met anderen.	Liefde
Midden volwassene 31-50 jaar	Generativiteit versus stagnatie	Positief: gevoel bij te dragen aan de continuïteit van het leven. Negatief: bagatelliseren van eigen activiteiten.	Zorgzaamheid
Late volwassene 50 jaar en ouder	Ik-integriteit versus wanhoop	Positief: gevoel van eenheid in wat men in het leven bereikt heeft. Negatief: spijt van gemiste kansen in het leven.	Wijsheid

Afbeelding 12 | Ontwikkelingsstadia volgens Erikson (vrij naar Nelson 2009)

²³⁵ Ibidem, 37; Jacobs, *Sigmund Freud*, 56.

²³⁶ Freud, *Het Ik en het Es*, 37; Freud, *De ondergang van het Oedipuscomplex*, 37.

Erik H. Erikson

In tegenstelling tot Freud ging Erikson ervan uit dat de psychosociale ontwikkeling niet ophoudt met het bereiken van de volwassenheid, maar tot de dood van belang blijft.²³⁷ Daarnaast richtte hij zich op de wederzijdse beïnvloeding van de ontwikkeling van de individuele houding ten opzichte van het bestaan en het socialiseren van de driften. Bovendien stelde hij dat de mate van gezondheid van een individu niet enkel bepaald wordt door de afwezigheid van ziekte, maar verband houdt met de wijze waarop iemand zichzelf beschouwt en verhoudt ten opzichte van de maatschappij.²³⁸ In zijn model beschreef hij acht levensfasen, waarbij elke fase een specifiek spanningsveld tussen twee polen kent. De zogenaamde psychosociale crisis die hierdoor ontstaat, moet worden opgelost om een bepaalde deugd te verwerven. Afhankelijk van het succesvol doorstaan van de verschillende crises, kan de persoonlijkheid verder tot ontwikkeling komen.²³⁹ De afbeelding op de voorgaande pagina geeft de verschillende ontwikkelingsstadia schematisch weer. Een veelgebruikt begrip dat door Erikson geïntroduceerd werd, is *basic trust*, oftewel het basisvertrouwen dat het jonge kind moet vormen om de latere levensloopfasen goed te kunnen doorlopen en gedurende de rest van zijn leven met vertrouwen in de wereld te kunnen staan.²⁴⁰

Donald W. Winnicott

Net als veel andere psychoanalytici ging Winnicott ervan uit dat een pasgeboren kind nog geen onderscheid kan maken tussen zichzelf en anderen. Het leeft in symbiose met de moeder en heeft daarbij een gevoel van illusionaire onnipotentie. Door naar voeding te verlangen, creëert het zelf de melk om zijn behoefte te bevredigen. Wanneer de moeder sensitief op deze behoeftes reageert – Winnicott gebruikt hiervoor de term *good enough mothering* – ontwikkelt het kind een basisvertrouwen, dat van belang is om de omgeving met vertrouwen tegemoet te kunnen treden.²⁴¹ Na een aantal maanden leert het kind onderscheid te maken tussen binnen- en buitenwereld, en daarmee tussen zichzelf en anderen. Het inzicht dat niet altijd direct op de eigen behoeften gereageerd wordt en de spiegelende functie die de moeder heeft, dragen hieraan bij. Winnicott schrijft aan de moeder dus opnieuw een belangrijke taak

²³⁷ Dierickx, *De buitenkant van de religie*, 151-152; Erikson, *Identity and the life cycle*, 100-105.

²³⁸ Ibidem, 53; Monks, *Ontwikkelingspsychologie*, 11; Nelson, *Psychology*, 159.

²³⁹ Erikson, *Identity and the life cycle*, 53-57; Monks, *Ontwikkelingspsychologie*, 11-12; Nelson, *Psychology*, 159-161.

²⁴⁰ Erikson, *Identity and the life cycle*, 57-67.

²⁴¹ Nelson, *Psychology*, 169; Winnicott, *Playing and reality* 13-17.

toe; het ondersteunen van wat hij het *illusion-disillusionment* proces noemt, oftewel de ontgoocheling van de illusie.²⁴²

Met deze ontgoocheling beseft het kind dat er een externe realiteit bestaat, maar het heeft nog niet geleerd hoe het zich daartoe moet verhouden. Het kind moet de realiteit leren accepteren, hetgeen Winnicott het *reality-acceptance* proces noemt. Op dit punt in de ontwikkeling introduceert hij zijn theorie over de transitionele sfeer; het scheidingsgebied tussen binnen- en buitenwereld, waarop beide van invloed zijn. Dit grensgebied is niet alleen behulpzaam bij het gescheiden houden van de twee werelden, maar zorgt er ook voor dat deze door wederzijdse uitwisseling met elkaar in contact blijven.²⁴³ Gedurende de kindertijd vervult de transitionele sfeer een belangrijke functie met betrekking tot de totstandkoming van een zinvolle relatie tussen het kind en de objectwereld. Winnicott stelt dat het daarvoor dient op te groeien in een omgeving die aan drie voorwaarden voldoet: *good enough mothering* in de vroegste jeugd; een zekere mate van continuïteit aangaande de sociaal-emotionele omgeving; en de aanwezigheid van fysieke elementen, in het bijzonder een transitioneel object.²⁴⁴ Met deze term doelt hij op een object met een aantal speciale eigenschappen, waaraan het kind bijzonder gehecht is; een teddybeer, knuffeldoekje, of pop bijvoorbeeld.²⁴⁵ Het object is in deze fase behulpzaam als symbool voor de veiligheid die de verzorgers bieden, indien zij zelf niet aanwezig zijn. Naast deze ondersteunende functie, speelt het ook een grote rol in het leren omgaan met de buitenwereld. Het kind gebruikt het object om situaties na te spelen en deze te verwerken. Winnicott ziet dit gedrag, dat plaatsvindt in de transitionele sfeer, als de eerste vorm van creatief spel.²⁴⁶

Naarmate het zelf van het kind steviger wordt en het zich beter staande weet te houden in de objectwereld, zal de behoefte aan het transitionele object weer afnemen. Volgens Winnicott gaat deze afname gepaard met een toenemende culturele interesse. In eerste instantie blijft het object dan nog belangrijk bij het slapengaan en wanneer het kind zich eenzaam of neerslachtig voelt, maar bij een gezonde ontwikkeling neemt ook deze behoefte

²⁴² N. Jongsma-Tieleman, 'Symbolisering: zien wat onzichtbaar is. Over het belang van (het kunnen) symboliseren', *Tijdschrift voor Perso-psychotherapie* 19.1 (2003) 6-33, aldaar 9-10; Winnicott, *Playing and reality*, 17-18.

²⁴³ *Ibidem*, 3.

²⁴⁴ *Ibidem*, 18.

²⁴⁵ Speciale eigenschappen transitioneel object: 1. Het object heeft een fijne, zachte structuur die herinnert aan de warmte van de verzorgende omgeving; 2. Het object is eigendom van het kind en wordt ook door de ouders als zodanig beschouwd; 3. Het object mag niet veranderd worden, behalve door het kind zelf (wassen is uit den boze); 4. Het object wordt zowel geliefd en geknuffeld, als gehaat en agressief behandeld; 5. Voor het kind heeft het object vitaliteit en realiteit.

²⁴⁶ Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 100-101; Winnicott, *Playing and reality*, 5, 18.

geleidelijk af.²⁴⁷ Het eerder genoemde acceptatieproces kent volgens Winnicott echter geen eindpunt. Ook gedurende de latere kindertijd en volwassenheid speelt de zoektocht naar een zinvolle relatie tussen subject- en objectwereld een belangrijke rol. De behoefte aan transitionele ervaringen blijft daarom bestaan en kan worden bevredigd met activiteiten waarvoor creativiteit en verbeelding nodig zijn.²⁴⁸ Voor alle in de transitionele sfeer opgedane ervaringen geldt bovendien dat sprake is van een paradoxale eenheid. Er vindt immers een vermenging plaats van de “gegeven” objectwereld en de “gemaakte” belevingswereld van het subject.²⁴⁹ Winnicott stelt dat dergelijke ervaringen essentieel zijn voor het betekenis geven aan- en het verwerken van gebeurtenissen.²⁵⁰

²⁴⁷ Ibidem, 6, 19.

²⁴⁸ Nelson, *Psychology*, 169-170; Winnicott, *Playing and reality*, 18-19.

²⁴⁹ Jongsma-Tieleman, *Symbolisering*, 11; Winnicott, *Playing and reality*, 19.

²⁵⁰ Nelson, *Psychology*, 169-170; Winnicott, *Playing and reality*, 18-19.

Bijlage 2: Onderzoeksprocedure

Methode: Kinderen tekenen God

Materiaal: 1 wit A4tje, stiften, potloden, wasco krijtjes, puntenslijper, gum.

Tijd: 30-50 minuten.

Aantal: 1 kind

PROCEDURE

1. Laat het kind de tekening maken in een omgeving waar hij / zij niet afgeleid kan worden; bij voorkeur zonder ouders.
2. Het kind krijgt een wit blaadje. Je schrijft hierop zijn/haar leeftijd (in jaren en maanden) en de datum van vandaag.
3. Vertel het kind dat het kind dat hij / zij altijd vragen mag stellen.
4. Vertel het kind de volgende opdracht: Heb je ooit het woord 'god' gehoord? Probeer je er een voorstelling van te maken en teken dit. (Let op: gebruik in de uitleg niet de termen hij of hem.)
5. Vraag het kind om de opdracht te herhalen: Herinner jij je nog welke opdracht ik je gegeven heb? Wat moest je tekenen? Schrijf het antwoord op de achterkant van het blaadje.
6. Als het kind klaar is geef je ook de volgende opdracht: Stel je voor dat je een vriend hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend op. (Je vriend kan jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend? Vertel het me maar, dan schrijf ik het op.
7. Als dit klaar is, bespreek je punt 6 en vraag indien nodig om verduidelijking.
8. Hierna krijgt het kind twee vragenlijsten (aanvullende vragenlijst + attachment vragenlijst) – stel de vragen en noteer het antwoord. Ouders zijn afwezig, zodat het kind vrij kan antwoorden! N.B.: vragenlijsten coderen met dezelfde code als de tekening.
9. Als alle opdrachten zijn uitgevoerd, bedank het kind dan!

Ad 8:

Wat het bevragen van de hechting betreft zijn er de volgende opties:

- A. Je neemt de hechtingslijst bij het kind af zoals aangegeven in de procedure (of laat een ouder kind zelf invullen). Doe dit met toestemming van de ouders. Deze optie heeft de voorkeur.
- B. Je vraagt de ouder deze hechtingslijsten vanuit het perspectief van het kind in te vullen (zgn. 'peer-rating'). Noteer dit duidelijk op de vragenlijst! Als je hiervoor kiest, vul dan aan met optie C.
- C. Indien optie A en B niet mogelijk zijn, neem je een kort interview af bij de ouder over het kind-in relaties:
 - a. Wat voor soort kind is uw zoon/ dochter? Hoe zou u hem/ haar willen omschrijven?
 - b. Wat is typerend voor uw kind als het gaat om relaties met anderen? Kunt u dit toelichten? Kunt u hiervan een voorbeeld geven?
 - c. Wat is typerend voor uw kind als het gaat om relaties met u als ouder(s)? Kunt u dit toelichten? Kunt u hiervan een voorbeeld geven?

Bijlage 3: ECR-RC verkorte vragenlijst

ECR-RC (kind over moeder) verkorte vragenlijst	Helemaal mee oneens 1	Beetje mee oneens 2	Niet mee eens, niet mee oneens (neutraal) 3	Beetje mee eens 4	Helemaal mee eens 5
1. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet bij mij zou willen blijven.	1	2	3	4	5
2. Ik vertel mijn moeder liever niet hoe ik me diep vanbinnen voel.	1	2	3	4	5
3. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet echt van me houdt.	1	2	3	4	5
4. Ik maak me zorgen dat mijn moeder niet zoveel van mij houdt als ik van haar.	1	2	3	4	5
5. Ik vind het niet gemakkelijk om veel dingen over mijzelf te vertellen aan mijn moeder.	1	2	3	4	5
6. Ik heb liever niet een te sterke band (veel dingen samen doen en elkaar veel vertellen) met mijn moeder.	1	2	3	4	5
7. Als ik mijn moeder laat zien dat ik van haar houd, ben ik bang dat ze niet zoveel van mij houdt.	1	2	3	4	5
8. Ik praat bijna altijd met mijn moeder over mijn problemen en zorgen.	1	2	3	4	5
9. Als ik me slecht voel dan helpt het om met mijn moeder te praten.	1	2	3	4	5
10. Ik vertel mijn moeder bijna alles.	1	2	3	4	5
11. Soms denk ik dat mijn moeder niet meer zoveel van me houdt, zonder dat daar een reden voor is.	1	2	3	4	5
12. Ik ben bang dat als ik een te sterke band wil met mijn moeder dat ze mij dan minder aardig vindt.	1	2	3	4	5

ERC-RC (Kind over Vader) Verkorte vragenlijst	Helemaal mee oneens 1	Beetje Mee oneens 2	Niet mee eens niet mee oneens (neutraal) 3	Beetje mee eens 4	Helemaal mee eens 5
1. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet bij mij zou willen blijven.	1	2	3	4	5
2. Ik vertel mijn vader liever niet hoe ik me diep vanbinnen voel.	1	2	3	4	5
3. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet echt van me houdt.	1	2	3	4	5
4. Ik maak me zorgen dat mijn vader niet zoveel van mij houdt als ik van hem.	1	2	3	4	5
5. Ik vind het niet gemakkelijk om veel dingen over mijzelf te vertellen aan mijn vader.	1	2	3	4	5
6. Ik heb liever niet een te sterke band (veel dingen samen doen en elkaar veel vertellen) met mijn vader.	1	2	3	4	5
7. Als ik mijn vader laat zien dat ik van hem houd, ben ik bang dat hij niet zoveel van mij houdt.	1	2	3	4	5
8. Ik praat bijna altijd met mijn vader over mijn problemen en zorgen.	1	2	3	4	5
9. Als ik me slecht voel dan helpt het om met mijn vader te praten.	1	2	3	4	5
10. Ik vertel mijn vader bijna alles.	1	2	3	4	5
11. Soms denk ik dat mijn vader niet meer zoveel van me houdt, zonder dat daar een reden voor is.	1	2	3	4	5
12. Ik ben bang dat als ik een te sterke band wil met mijn vader dat hij mij dan minder aardig vindt.	1	2	3	4	5

Bijlage 4A: Scoretabel ECR-RC verkorte vragenlijst

ECR-RC verkorte vragenlijst – Scoretabel							
Vraag	Item	Scoresysteem					
		Punt	1	2	3	4	5
1	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
2	Vermijding	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
3	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
4	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
5	Vermijding	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
6	Vermijding	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
7	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
8	Vermijding	Score	5	4	3	2	1
		Punt	1	2	3	4	5
9	Vermijding	Score	5	4	3	2	1
		Punt	1	2	3	4	5
10	Vermijding	Score	5	4	3	2	1
		Punt	1	2	3	4	5
11	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5
12	Angst	Score	1	2	3	4	5
		Punt	1	2	3	4	5

Bijlage 4B: Omrekentabel ECR-RC naar assenstelsel

ECR	ASW	ECR	ASW	ECR	ASW	ECR	ASW	ECR	ASW
6	-12	11	-7	16	-2	21	3	26	8
7	-11	12	-6	17	-1	22	4	27	9
8	-10	13	-5	18	0	23	5	28	10
9	-9	14	-4	19	1	24	6	29	11
10	-8	15	-3	20	2	25	7	30	12

Bijlage 5: Aanvullende vragenlijst

1. Ik ben jaar

2. Ik ben een: JONGEN/MEISJE

3. Met wie woon je in huis?

Bijvoorbeeld: Ik woon in huis met mijn vader, moeder en broertje.

Maak de volgende zin af:

Ik woon in huis met mijn

4. Wordt er bij jullie thuis over God gesproken of (voor) gelezen? Hoe vaak?

- A) Elke dag D) Er wordt niet over God gesproken of (voor) gelezen
- B) Eén keer in de week E) Anders namelijk.....
- C) Eén keer per maand

5. Toen ik je naar God vroeg, heb je toen getekend?

- A) Jezus JA/NEE D) Allah JA/NEE
- B) Maria JA/NEE E) Boeddha JA/NEE
- C) Mohammed JA/NEE F) een Hogere macht JA/NEE
- G) anders namelijk.....

6. Wordt er bij jou thuis gebeden/gemeditteerd?

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

- A) Voor het eten C) 's Morgens
- B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

7. Bid of mediteer je zelf wel eens?

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

- A) Voor het eten C) 's Morgens
- B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

8. Zijn jullie thuis

A) Katholiek	☐	E) Niet gelovig	☐
B) Protestant	☐	F) Ik weet het niet	☐
C) Moslim	☐	G) Anders namelijk	
D) New Age	☐		

9. Ga je weleens naar een:

Zo ja, hoe vaak? Wanneer was de laatste keer?

A) Kerk	JA/NEE	
B) Moskee	JA/NEE	
C) Synagoge	JA/NEE	
D) Anders namelijk		

10. Waar is God volgens jou?

A) Ik weet het niet	☐	E) Op aarde	☐
B) God bestaat niet	☐	F) In de hemel	☐
C) In mij	☐	G) Anders namelijk	
D) Overal	☐		

11. Als je naar je tekening kijkt, welk gevoel hoort daar dan bij?

.....

12. Je hebt nu God getekend omdat wij het vroegen, teken je zelf weleens?

NOOIT/SOMS/VAAK

Als je tekent, wat teken je dan graag?

.....

13. Hoe vond je het om deze tekening te maken?

.....

Bijlage 6A: ECR-RC scores per kind

ECR-RC verkorte vragenlijst – Scores per kind																										
Vraag																										
Kind	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
1	2	5	4	5	1	5	1	5	2	5	1	5	2	5	3	5	2	5	2	5	2	5	2	3	1	5
2	1	4	1	4	1	3	4	5	1	4	1	3	1	3	2	4	2	4	1	5	1	4	2	3	2	3
3	5	5	2	2	5	5	5	5	4	4	4	4	5	4	2	2	2	2	2	2	2	2	5	5	5	5
4	1	1	3	3	1	1	1	1	1	3	1	1	1	1	5	5	5	5	5	5	5	5	1	1	1	1
5	5	5	1	5	5	1	5	3	1	5	1	5	5	5	1	4	1	1	1	1	1	5	5	5	5	
6	4	4	1	2	4	4	4	4	5	5	1	2	4	4	1	1	1	1	1	1	2	4	4	3	3	
7	1	-	5	-	1	-	1	-	5	-	1	-	1	-	4	-	3	-	4	-	1	-	1	-	-	
8	1	1	4	4	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	5	5	4	4	4	4	4	1	1	1	1	
9	4	1	5	5	2	1	2	1	5	5	5	1	3	1	5	5	5	3	5	4	2	1	3	5	5	
10	1	1	4	4	1	1	1	1	3	3	2	2	1	1	4	4	5	5	4	4	1	1	1	1	1	
11	2	1	1	5	2	1	1	1	4	2	4	3	3	1	5	4	5	4	5	3	3	1	1	1	1	
12	1	1	1	5	1	1	1	1	5	5	1	1	1	1	1	5	1	5	1	4	1	1	1	1	1	

Bijlage 6B: ECR-RC totaalscores per kind

ECR-RC verkorte vragenlijst – Totaalscores per kind								
Kind	Totaalscores				Waarden assenstelsel			
	Angst		Vermijding		Angst		Vermijding	
1	9	28	17	30	-9	10	-1	12
2	10	22	8	24	-8	4	-10	6
3	30	29	16	16	12	11	-2	-2
4	6	6	20	22	-12	-12	2	4
5	30	24	6	21	12	6	-12	3
6	23	23	10	13	5	5	-8	-5
7	6	-	22	-	-12	-	4	-
8	6	6	23	23	-12	-12	5	5
9	16	10	30	23	-2	-8	12	5
10	6	6	22	22	-12	-12	4	4
11	12	6	24	21	-6	-12	6	3
12	6	6	10	25	-12	-12	-8	7

Bijlage 7: Aangeleverde beschrijvingen tekenproces

Kind 3 | Kind 3 gaf aan dat ze niet wist wat ze moest tekenen. Ze zat stil naar het blad te kijken en deed niets. Ook nadat haar enkele vragen waren voorgelegd, kon ze niet aangeven waar zij bij het woord ‘god’ aan dacht of wat zij voor zich zag bij het horen van het woord ‘god’. Wel kon ze vertellen dat haar broer wel eens over God had gesproken, maar de inhoud daarvan kon ze niet vertellen. Ze gaf korte antwoorden. Onderzoeker 1 liet haar er nog even over nadenken. Onderzoeker 2 heeft haar na enkele minuten meegenomen naar de gang en spoort haar aan om dan haar broer te tekenen.

Kind 4 | Kind 4 kwam heel moeilijk tot tekenen. Hij reageerde op alles wat de andere kinderen zeiden en deden en kon zich moeilijk concentreren. Als hij bij een klasgenoot een kruis ziet, wil hij ook een kruis tekenen. Dan valt de beslissing voor het tekenonderwerp. Hij tekent op de achterkant en gaat toch op de voorkant verder. Als hij na het inkleuren de tekening laat zien, zegt hij dat het allemaal fout is. Hij wilde alles doorkrassen, maar de onderzoeker houdt hem tegen en neemt zijn tekening mee.

Kind 7 | Kind 7 zat een tijdje na te denken, totdat ze haar vinger opstak en de vraag stelde: moet je iets tekenen? ‘Ik wil God niet tekenen, maar wil wel een beschrijving geven op de achterkant.’ Ze kreeg hier toestemming voor en leverde deze tekening in.

Kind 9 | Kind 9 was snel klaar. Eerst leek het alsof ze niet op gang kon komen, alsof ze niet echt kon verzinnen wat ze wilde tekenen. Toen de onderzoeker vroeg of ze hulp nodig had of een vraag had, zei ze: ‘nee hoor, ik ben al klaar.’ De docent vertelde later dat hij met opzet deze leerling had meegestuurd, omdat hij wel vaker interessante gesprekken of opmerkingen van haar kreeg. Met trots noemde hij haar een jong filosoofje.

Kind 12 | Kind 12 ging echt fanatiek aan het werk. Toen iedereen al klaar was, zat het meisje nog te tekenen. Uiteindelijk bleef ze alleen over in het lokaal.

Bijlage 8A: Resultaten signalen onveiligheid

Overkoepelende tekeninganalyse – Resultatentabel		Kind														
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12			
<i>Gehechtheid aan de ouders</i>																
Gevonden signalen van onveiligheid per onderdeel																
1. Tekenontwikkeling	Regressie															
	Expressieve bloeiperiode afwezig															
2. Elementen en symbolen	Psychodynamische betekenis															
	Archetypische betekenis															
3. Kleurgebruik	Niet of nauwelijks inkleuren															
	Vroege overeenkomstrealiteit															
4. Vlakverdeling	Beperkte bladvulling															
	Bladrand															
5. Tekenproces	In de tekening															
	In gedrag															
6. Narratief	Beschrijving	Beperkt														
		Niet volledig														

Bijlage 8B: Resultaten kenmerken godsrepresentatie

Overkoepelende tekeninganalyse – Resultatentabel

<i>Gehechtheid aan God</i>		<i>Kind</i>													
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Aanwezigheid kenmerken godsrepresentatie per onderdeel															
1. Tekenontwikkeling															
2. Elementen en symbolen	Archetypische betekenis														
3. Kleurgebruik	Affectieve beleving godsobject														realiteitsprincipe centraal
4. Vlakverdeling															
5. Tekenproces	Ontvangst/uitvoering opdracht														
6. Narratief	Als zodanig														

Bijlage 9: Tekeninganalyse veilige hechting

Kind V01 – 5 jaar en 3 maanden (meisje)

Kind V01 woont samen met haar vader, moeder, twee zussen, en broer. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-) gelezen, maar het kind geeft aan dat zij zelf weleens vragen over God stelt. Er wordt niet samen gebeden of gemediteerd en het kind doet dit zelf ook niet. Het gezin is niet gelovig en het meisje geeft aan dat ze in de kerk is geweest voor het zingen met school. God is volgens haar op aarde.

De hond van God is een jongen met blauwe ogen, zwarte poten en een bruine vacht. God zelf heeft blauwe schoenen, een rode broek, een T-shirt met smileys en blauwe mouwen, en gewone handen. God is een meisje.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V01 mag verwacht worden dat zij zich qua teken-ontwikkeling aan het einde van het figuratieve- of aan het begin van het schematische stadium bevindt. Hoewel de expressieve bloeiperiode dus nog niet aangebroken hoeft te zijn, heeft het meisje naast het Godsobject ook een hond getekend. Daarnaast zijn op het T-shirt van God een aantal decoratieve elementen aangebracht.

Kleurgebruik | Het kleurgebruik is gedifferentieerd en overwegend realistisch.

Vlakverdeling | Kind V01 heeft het blad gemiddeld gevuld en de bladrand als (veilige) basis voor de getekende objecten gebruikt. Van afsnijding door de bladrand is daarentegen geen sprake.

Kind V02 – 5 jaar en 8 maanden (meisje)

Kind V02 woont samen met haar vader, moeder, en twee broers. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt thuis niet samen gebeden of gemediteerd en het kind geeft aan dit ook niet zelf te doen, maar op school wordt aan het begin en einde van de dag wel samen gebeden. Het gezin is niet gelovig en religieuze gebouwen worden niet bezocht. God is volgens het meisje in de hemel.

Ik heb God getekend, met vlindertjes, een bloemetje, een ballon, en een hartje. God is een geel mannetje, eigenlijk moest het wit want je vel is wit, maar dat kan niet op wit papier. Geel lijkt wel op wit. En ik heb er ogen, een neus, een mond en een kin in getekend. En natuurlijk oren, want anders kan hij niet

horen. Zijn armen zijn zwart, want anders zou alles geel zijn en dat is een beetje saai. De vlindertjes zijn leuk. Daar kan God dan mee spelen. De bloem en ballon is gewoon omdat ik dat leuk vind. Het hartje bij God is omdat God lief is. Hij zorgt heel goed voor Jezus. God is de vader van Jezus.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V02 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling in het schematische stadium bevindt. Wat betreft de verwachte bloeiperiode kan gesteld worden, dat deze in het tekenen van vijf decoratieve objecten – naast het Godsobject rechtsonder – naar voren komt.

Kleurgebruik | Het kleurgebruik is gedifferentieerd en deels realistisch te noemen. De niet-realistische kleuren heeft het meisje gekozen, omdat het ‘anders een beetje saai’ zou zijn geweest.

Vlakverdeling | De mate waarin de tekening van kind V02 het blad vult, is bovengemiddeld te noemen. De bladrand fungeert niet als (veilige) basis voor de getekende objecten en er is eveneens geen sprake van afsnijding.

Kind V03 – 5 jaar en 8 maanden (jongen)

Kind V03 woont samen met zijn vader, moeder, broer, zus, en broertje. Er wordt thuis elke dag over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt voor het eten samen gebeden en het kind geeft aan 's avonds zelf te bidden. Het gezin is protestants en gaat 2 à 3 keer per maand naar de kerk, waar de jongen de kindernevendienst bijwoont. God is volgens hem overal.

Ik heb een staande Jezus getekend. Hij heeft kleren aan. Een gekleurde trui en een broek. Hij heeft ook een lange baard. Jezus lijkt op papa, maar Jezus heeft een langere baard. Hij is heel mooi geworden.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V03 mag verwacht worden dat hij zich qua teken-ontwikkeling in het schematische stadium bevindt. Hoewel naast het Jezusfiguur geen andere objecten getekend zijn, kan gesteld worden dat de expressieve bloei in mindere mate middels de detaillering en decoratie van het figuur tot uiting komt.

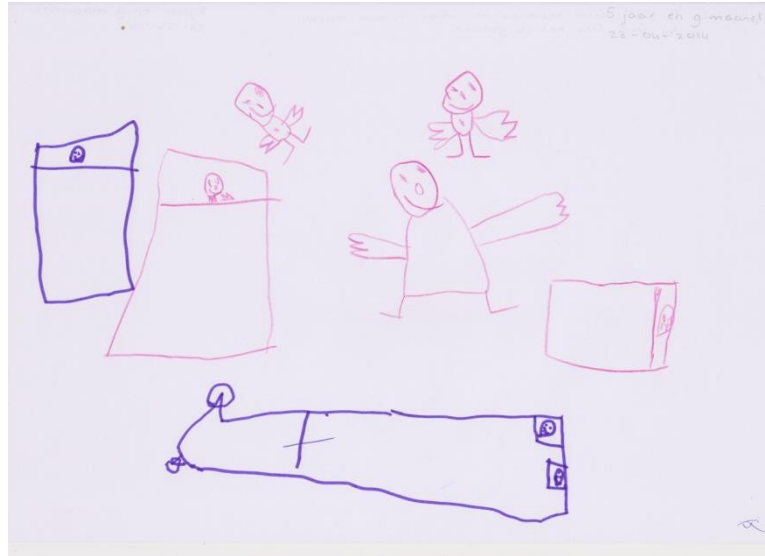
Kleurgebruik | Het kleurgebruik is gedifferentieerd en grotendeels realistisch te noemen.

Vlakverdeling | De mate waarin de tekening van kind V03 het blad vult, is gemiddeld te noemen. De bladrand fungeert niet als (veilige) basis voor het getekende object en er is eveneens geen sprake van afsnijding.

Kind V04 – 5 jaar en 9 maanden (meisje)

Kind V04 woont samen met haar vader moeder, broer, en broertje. Er wordt thuis elke dag over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt thuis voor het eten en 's avonds gebeden, waarbij vader en moeder met de kinderen bidden. Het gezin is protestants en gaat naar de kerk, de laatste keer was met Pasen. God is volgens het meisje in de hemel.

In het midden van het papier heb ik God getekend. God heeft een glimlach, twee ogen, een ronde neus en geen haar. Hij heeft een rechte mantel en handen en voeten. God is blij. God maakt mensen beter, ook mijn broertje die ziek was (figuur in bed uiterst rechts) en een treurig gezicht had. Mijn broertje ligt in bed met zijn hoofd op een lang kussen en

helemaal onder de dekens. (Rechtsboven) God staat Jezus. Jezus is in de hemel en hij is blij omdat hij bij zijn familie is. Naast Jezus (links) staat mijn opa. Opa is oud en ook in de hemel. Hij is dood. Hij is ook blij. Onder opa (links naast God) li ik in mijn bed. Ik bid en ben blij. Je kunt alleen maar mijn hoofd zien want ik lig helemaal onder de dekens. Ik heb mijn handen gevouwen, maar dat kun je niet zo goed zien. Naast mijn bed ligt mijn broer in zijn bed (uiterst links). Hij is ook aan het bidden. Papa en mama liggen in het bed onder. Zij hebben rondjes onder hun bed en het bed is heel lang. Ik heb het te lang gemaakt dus is er no een streep. Mama ligt met haar hoofd in de hoek ('boven'). Papa en mama praten ook met God.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V04 mag verwacht worden dat zij zich qua tekenontwikkeling in het schematische stadium bevindt. Hoewel de tekening geen decoratieve elementen bevat, komt de decoratieve bloeiperiode wel naar voren in het tekenen van verschillende andere objecten naast God en het verbeelden van een scène uit het leven van het kind.

Kleurgebruik | Hoewel het getekende niet ingekleurd is, komen de gekozen kleuren voor het zetten van de lijnen niet overeen met de realiteit.

Vlakverdeling | Kind V04 heeft het blad bovengemiddeld gevuld met haar tekening, waarbij de bladrand niet als (veilige) basis voor het getekende fungeert en geen sprake van afsnijding is.

Kind V05 – 8 jaar (jongen)

Kind V05 woont samen met zijn vader, moeder, broer, en zusje. Er wordt thuis een keer per maand over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt alleen samen gebeden als ze bij opa

en oma zijn in Tsjechië en tijdens het kerstdiner. Zelf bid of mediteert het kind ook niet. Het gezin is protestants en is vorige maand voor het laatst in de kerk geweest. De jongen geeft aan dat God volgens hem overal is.

Ik heb een kerk getekend en een engel en de bijbel op de kerk en

de graf en het geloof en een regenboog van de ark. Een kerk omdat daar het geloof van God is en van andere geloven. Een engel want dat past bij God omdat hij vliegt en onzichtbaar is. De bijbel want daar staan verhalen in van Jezus en God. Het graf voor de doden die zijn gevallen, dat ze een graf hebben, dat hoort bij de kerk.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V05 mag verwacht worden dat hij zich qua tekenontwikkeling aan het begin van het naturalistische stadium bevindt.²⁵¹ De expressieve bloei komt naar voren in het weergegeven landschap, dat uit diverse (deels decoratieve) elementen is opgebouwd.

Kleurgebruik | Passend bij de leeftijd is de tekening gedifferentieerd en grotendeels realistisch ingekleurd.

Vlakverdeling | Kind V05 heeft met zijn tekening het hele blad gevuld, waarbij de bladrand als grondlijn voor de kerk gebruikt wordt. Deze lijkt hier niet als veilige basis te fungeren en van afsnijding is eveneens geen sprake.

²⁵¹ Hoewel de expressieve bloeiperiode op jongere leeftijd plaatsvindt, blijven een aantal aspecten daarvan tot de pubertijd kenmerkend; het afbeelden van meerdere objecten – nu in relatie tot elkaar – en het aanbrengen van (decoratieve) details.

Kind V06 – 8 jaar (jongen)

Kind V06 woont samen met zijn vader, moeder, zus, en broer. Er wordt thuis niet over God gesproken of (voor-)gelezen. Er wordt niet samen gebeden of gemediteerd, en het kind geeft aan dit zelf ook niet te doen. Het gezin is niet gelovig en religieuze gebouwen worden niet bezocht. De jongen geeft in eerste instantie aan dat God niet bestaat, maar wijzigt zijn antwoord vervolgens naar ‘Ik weet niet waar God is.’

Ik heb de goden van mooi weer getekend en daarbij de zon, water en een regenboog. En nog een bootje en een paar vissen en een vliegtuig. De goden van mooi weer strijden in de lucht als het slecht weer is. Als de zon de wolken wegdoet komt er een regenboog. Dat kun je goed zien op het strand, daarom het water, dan is er ook altijd een vliegtuig.

Als er boosheid is in de hemel van doden, dan maakt de zon ze weer aan het lachen en dan komt de regenboog. Ze zijn boos omdat er allemaal slechte dingen gebeuren op de aarde. Door het streepje zie je het verschil tussen water en lucht.

Tekenontwikkeling | Op basis van de leeftijd van kind V06 mag verwacht worden dat hij zich qua teken-ontwikkeling aan het begin van het naturalistische stadium bevindt.²⁵² De expressieve bloei komt naar voren in het weergegeven landschap, dat uit diverse (deels decoratieve) elementen is opgebouwd.

Kleurgebruik | Passend bij de leeftijd is de tekening gedifferentieerd en in overeenkomst met de realiteit ingekleurd.

Vlakverdeling | De tekening vult het blad volledig, waarbij de bladrand niet als (veilige) basis dient en geen sprake is van afsnijding.

²⁵² Idem.